

DA GALLAECIA Á EURORREXIÓN

RUTAS TURÍSTICAS DA NOSA HISTORIA

DA GALLAECIA À EUROSREXIÓ

RUTAS TURÍSTICAS DA NOSA HISTORIA

EDITOR.

Eixo Atlántico do Noroeste Peninsular

DIRECTOR.

Xoan Vázquez Mao

AUTORES.

Víctor Rodríguez Muníz

Laura Rodicio Pereira

REDACCIÓN.

Paula Millara Rolán

COORDINACIÓN XERAL.

Dpto. de Programas e Cooperación,
Eixo Atlántico

COORDINACIÓN MAQUETA.

Chus Torres

DESEÑO E MAQUETACIÓN.

Antía Barba Mariño

PRODUCCIÓN.

Around Europe Advisors, LDA

O editor quiere agradecer expresamente a labor desinteresada de Dolores García Fernández e Fernando Pereira Fernández na tradución ao galego desta guía.

DA GALLAECIA À EUORREXIÓ

RUTAS TURÍSTICAS DA NOSA HISTORIA

Índice

00 Presentación.

01 Arte en pedra. A nosa prehistoria.

Introducción.	8
Dolmens e mámoas.	8
A cultura megalítica galaico-portuguesa.	9
Unha viaxe a través dos petróglifos, Que mensaxes ocultan?	12
O tempo das estátuas-menhir.	14

02 De castrexos e romanos.

Un mundo en transformación: a cultura castrexa.	18
Evolución do mundo castrexo.	18
A conquista romana.	24
Novas formas de asentamento.	26
A grandeza das cidades romanas.	28
A rede de vías romanas.	30
O encanto de percorrer un antiquísimo viario romano.	32
O ouro.	33
A relixión romana.	35

03 Xermanos, Árabes e Viquingos: a Alta idade media.

Introducción.	40
A invasión musulmana.	43
A ameaza viquinga.	44
A arte prerrománica.	45

04 Reis, bispos e monges: A idade média.

Introducción.	48
En Galiza...	48
Mentres tanto, en Portugal...	49
A catedral de Santiago de Compostela.	50
As catedrais, escaparates do estilo románico.	53
A arte románica a través dos mosteiros.	55
Arquitectura gótica.	62
Castelos e fortalezas.	67
A política a finais da Idade Media: xogo de tronos.	69
Os Irmandiños.	71

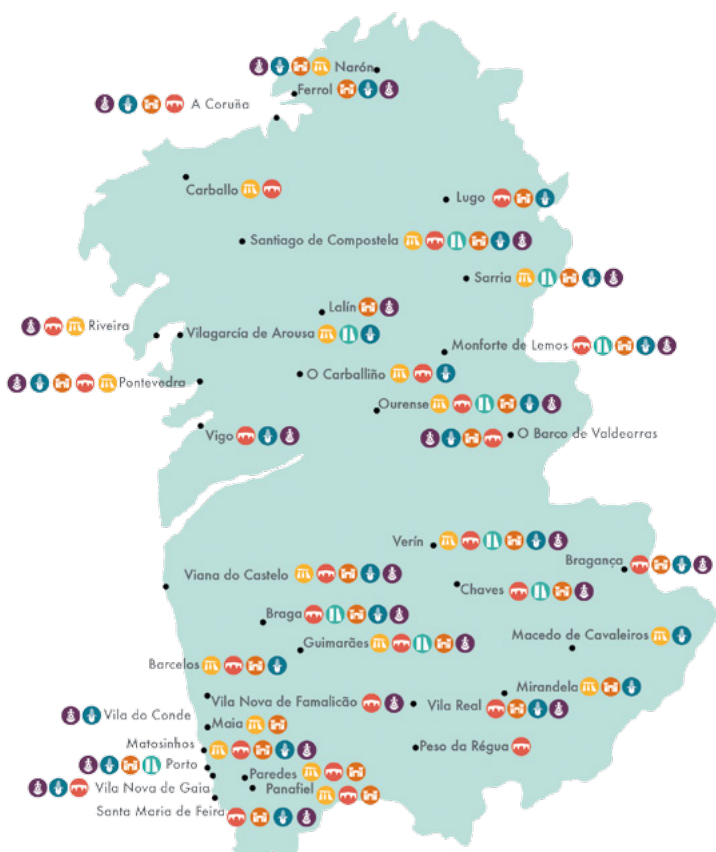
05 O tempo dos modernos.

Introducción.	74
A Galiza moderna.	74
Da Unión Ibérica á casa Bragança.	76
O ocaso dos Austria e a chegada dos Borbóns.	77
Os pazos: grandes xoias da cultura galaico-portuguesa.	78
As adegas.	80
Novas formas de Goberno.	81
Património etnográfico: os espigueiros.	83
Reforma e contrarreforma: O Barroco.	84
Barroco en Galiza.	85
Barroco en Portugal.	87
Mosteiros e arquitectura.	90
Arquitectura de novas ordes: xesuítas, xerónimos e lóios.	91
Os fortes costeiros defensivos.	93
Ferrol como eixo da estratexia naval.	95

06 Da Revolución aos nosos días.

Introducción.	
○ escenario das Guerras Napoleónicas.	98
As guerras napoleónicas en Portugal.	98
As guerras napoleónicas en Galiza.	99
Novos tempos, novas ideas: O liberalismo.	99
As Guerras Liberais.	101
Portugal na segunda metade do XIX: Do rotativismo á Primeira República.	101
○ regreso de Fernando VII.	103
Do Trienio Liberal ás Guerras Carlistas.	103
Uma rainha no poder: Isabel II.	105
A Gloriosa: a revolución do que podía ser.	105
A Restauración.	106
○ Rexurdimento.	107
A crise da restauración e as primeiras experiencias republicanas.	108
A Guerra Civil.	108
A Transición.	109
Industrialización: o sector industrial conserveiro.	110
Revolución dos transportes: o ferrocarril.	112
As pontes como grandes eixos de comunicación.	113
A cidade do século XX.	114
Novas expresións artísticas.	115
Termalismo.	117
A arte do século XX.	118

Mapa

Arte en pedra. A nosa prehistoria.

De castrexos e romanos.

Xermanos, Árabes e Viquingos:
A alta idade media.

Reis, bispos e monges:
A idade média.

O tempo dos modernos.

Da Revolución aos nosos días.

Festas de recreacións históricas

• Galiza

Reconquista

Vigo, 28 de marzo

Arde Lucus

Lugo, xuño

Batalla Naval

A Coruña, agosto

Batalla de Brión

Ferrol, agosto

Feira Franca

Pontevedra, setembro

• Portugal

Viagem Medieval

*Santa Maria da Feira
julho agosto*

Festa da História

Bragança, agosto

Braga Romana

Braga, maio

Ricardo Rio

Como Alcalde de Braga unha das miñas prioridades foi e é, volver pór a miña cidade no mapa turístico internacional, cunha atención especial ao mercado de proximidade, representado polos 7 millóns de cidadáns que vivimos na Eurorrexión, durante os 52 fins de semana, ademáis das vacacións de verán ou de Semana Santa.

O turismo é un dos principais elementos de desenvolvemento económico para o sector terciario das nosas cidades, e consecuentemente da creación de emprego, ou sexa, cada vez que saímos para gozar do atractivo das nosas cidades, da nosa gastronomía, da nosa natureza ou do noso comercio, ao mesmo tempo estamos a crear postos de traballo cuxo impacto económico tamén beneficianos.

Esta estratexia que estou a implantar como Alcalde na miña cidade, e que tamén estamos a impulsar a nivel do Eixo Atlántico, concrétese a través de elementos como esta guía que ten nas súas mans, e que espero axúdelle a coñecer mellor o noso territorio, as nosas cidades, e en suma, a nosa Eurorrexión, a través de todos os elementos que fan da vida, e do vivir, a cada día, algo marabilloso.

Porque as nosas cidades entenderon que non deben competir entre sí, nin disputar polo mercado turístico, pero que todas se complementan para captar maior mercado turístico a través dunha oferta máis plural, complementaria e enriquecedora.

Braga adquire maior dimensión turística se o turista permanecer máis días para visitar Guimarães, Viana do Castelo, Famalicão e Barcelos, subindo *despois até o interior a través da Serra do Gêres, e baixar ate Porto ou subir ate Galicia. E o mesmo podemos dicir de cada un dos destinos que integran o Eurorrexión.

Apenas me queda esperar atopalo brevemente en calquera das nosas cidades, nas cales, coa axuda desta guía podrá descubrir toda a inmensa riqueza que a nosa historia nos lega e que nos enorgullece preservar e compartir.

Ricardo Rio, Alcalde de Braga e Presidente do Eixo Atlántico.

Alfredo García Rodríguez

Os grandes destinos turísticos en Galicia concentráronse tradicionalmente en Santiago de Compostela e o Camiño de Santiago. Se, en termos turísticos, este feito puidese considerarse afortunado para a rexión, o certo é que o gran potencial destes dous grandes focos de atracción ocultaba o resto de alternativas complementarias, e extraordinariamente atractivas, existentes en Galicia.

As grandes estatísticas de visitantes atraídos polo Camiño de Santiago enmascaraban a realidade: a ausencia de políticas de promoción turística no resto de Galicia. O Eixo Atlántico decidiu asumir esta tarefa, consciente non só da gran riqueza das cidades galegas, senón tamén de que, sumando o indudable potencial das cidades portuguesas, o conxunto constitúe un destino extraordinariamente atractivo. O é tanto para o turismo estranxeiro como para o nacional, e moi especialmente para o de proximidade, que estatisticamente é o que máis pernoctacions consome ao longo das vacacións e tamén durante os fins de semana que ten o ano.

Con esta idea promoveuse unha liña de guías promocionais que cristalizaron o concepto de “Dous países, un destino”, acuñado polo Eixo Atlántico e a Xunta de Galicia. O título dunha das guías publicadas, coincidindo co último Ano Santo, deixa clara nosa filosofía: “O Camiño conduce a máis destinos”. Con este concepto inicial, repasamos a cultura, a etnografía, a gastronomía e a natureza como elementos motivadores do turismo. Nesta edición que agora se presenta centrámonos na historia, ese elemento común a todo o territorio desde hai máis de 20 séculos, e que nos deixou unha pegada extraordinariamente rica. Propoñemos pois a historia como elemento motivador de próximas escapadas turísticas, ás que esperamos motivar coa lectura desta guía.

**Alfredo García Rodríguez, Alcalde do Barco de Valdeorras
e Vicepresidente do Eixo Atlántico.**

ARTE EN PEDRA.
A NOSA PREHISTORIA

Introducción

A extensa historia do territorio da Eurorrexión Galiza e Norte de Portugal posibilitou que as pegadas dos seus distintos poboadores sexan aínda apreciábeis nos nosos

días. É enriquecedor poder visitar os monumentos prehistóricos destas comarcas, para comprender mellor como era a vida hai séculos..

Dolmens e mámoas

Retrocedemos 5000 anos, até o **Neolítico**, para atoparmos os primeiros protagonistas desta **viaxe pola historia e a arte da Eurorrexión de Galiza e o Norte de Portugal**, onde as primeiras comunidades comezaron a levantar monumentos megalíticos. O termo provén das palabras gregas mega, -grande- e lithos, -pedra.

As comunidades da época, segundo as análises arqueolóxicas, asentábanse en pequenas aldeas construídas en materiais perecedoiros, especialmente en madeira. Dependían dunha gandería e unha agricultura incipientes, aínda complementadas con caza e recolección.

Os seus lugares de enterramento eran monumentais e destinados a perdurar no tempo: **as mámoas**. A diferenza das súas humildes casas, estas mámoas mostran non só unha habilidade arquitectónica que facía necesario un traballo colectivo, senón tamén a súa profunda crenza na vida despois da morte. A construción destes enterramentos significa a **primeira**

humanización da paisaxe do noroeste peninsular, e por tanto, unha transformación non vista até entón.

Estes enterramentos tiñan unha estrutura complexa: na parte máis protexida situábase a cámara da tumba, o **dolmen**, unha especie de arca composta por laxes de pedra fincadas

de grandes dimensións (chamadas ortostatos), en forma máis ou menos circular e rematada por outra gran laxa a modo de cubrición. A moitas das mámoas accedíase mediante un corredor, igualmente delimitado por grandes pedras. Algúns **conservan mostras de pintura** nas laxas da cámara, relacionadas co mundo funerario e o paso ao máis aló.

Esta cámara funeraria non estaba pensada para permanecer á

intemperie, senón que se ocultaba co seu montículo de terra. O nome popular de mámoa, precisamente, deriva da súa forma, polo seu parecido cun peito feminino. Á súa vez, este montículo de terra recubríase con pedra, habitualmente laxas de cuarzo branco, o que facía que resaltasen aínda máis na paisaxe circundante. A maior parte delas, ademais, construíronse en contornas moi destacadas de seu, co que esta coiraza branca volveríaa especialmente visibles.

A cultura megalítica galaico-portuguesa

É elevado o número de mámoas (máis coñecidas como antas ao sur da fronteira) atopados en toda a Eurorrexión. En territorio portugués, Mirandela, Matosinhos, Guimarães, Barcelos ou Viana contan con interesantes exemplos de megalitos entre o seu patrimonio inventariado.

Destaca o Dolmen do Padrão en Paredes, que con pinturas en vermello e negro represéntanse figuras humanas e astrais. Moi preto, en **Penafiel**, o viaxeiro poderá visitar a **Anta de Santa Marta (ou Forno dos Mouros)**. No veciño municipio de Baião atópase unha importante zona de concentración megalítica con preto de corenta mámoas: **a Serra da Aboboreira**.

O itinerario continúa no ámbito galego, onde existen tres grandes áreas de concentración. Unha delas, con **máis de cen monumentos**, atópase nas **serras de Leboreiro, Xurés/ Gerês e o val do río Limia**; terras que marcan a fronteira galega e portuguesa.

Anta de Santa Marta ou Forno dos Mouros (Penafiel)

Por outra banda, distínguense **dous grupos costeiros**. O primeiro sitúase no **litoral noroeste, desde Narón até a Costa da Morte**, onde se poden ver interesantes monumentos como o dolmen da Pena Moura en Carballo. Outro dos máis singulares desta comarca de Bergantiños é o **dolmen de Dombate**, en Cabana, que conta co seu centro de interpretación. É un dos máis coñecidos de Galiza, reconstruído e reutilizado ao longo de case mil anos até o 2700 a.C. Conserva parte do túmulo que recubría o corredor de acceso e a cámara, en cuxas laxas aparecen gravados e restos de pigmentos.

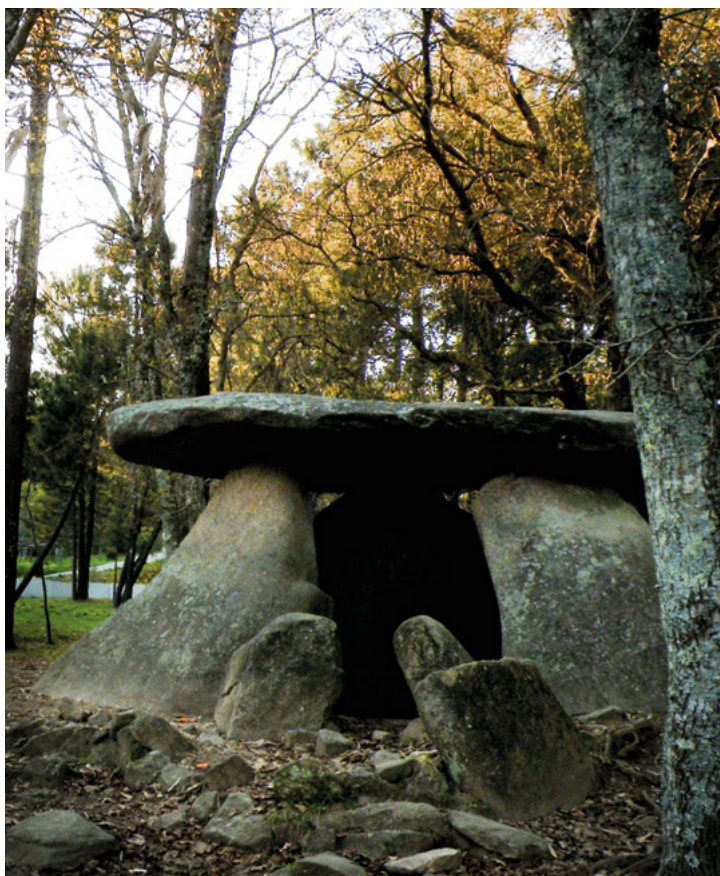

Dólmen do Padrão (Paredes)

O segundo gran grupo de megalitos en zonas do litoral esténdese polas **Rías Baixas**, especialmente nas serras que compoñen as súas penínsulas. É o caso do conxunto de Sete Camiños, nos montes que separan Vilaboa e Pontevedra. Outra parada de gran interese é o **dolmen de Axeitos**, en **Riveira**. Está considerado o Partenón Galego da arte Megalítica do que non se conserva a súa coiraza pero si, intacta, a súa cámara funeraria coas oito laxas perimetrais e a súa cuberta. Sitúase, ademais, preto dunha magnífica contorna natural que dá acceso ás grandiosas Dunas de Corrubedo.

Sabías que?

"As mámoas contan ademais cun riquísimo folclore asociado en forma de tradicións orais. Estas vincúlanse a lendas de mouros, aqueles seres míticos, astutos e riquísimos, que veñen esconder no imaxinario popular todas aquelas culturas anteriores a nós e que o pobo non alcanzaba a explicar (non hai que confundir estes mouros cos musulmáns, por máis que a palabra tanto galega como portuguesa sexa a mesma). Son tamén estas lendas as que explican que moitos destes monumentos, polo menos os máis accesibles e visibles, non chegasen intactos a nós, senón abertos xa nos séculos XVII e XVIII, en busca das inmensas riquezas que haberían de conter e das que, iso si, nunca houbo rastro."

Dólmen de Axeitos (Riveira)

Petróglifo de Bagarelos (Lobás, O Carballiño)

Unha viaxe a través dos petróglifos, Que mensaxes ocultan?

Continuando a viaxe pola prehistoria atlántica, case mil anos máis tarde, entre o 2300 e o 1800 a.C., atópase unha das nosas manifestacións artísticas máis singulares: os petróglifos.

Estes gravados adoitan atoparse en grandes laxas de pedra, habitualmente en granito, de escasa inclinación, e en moitas ocasións compoñendo grandes conxuntos.

Estas “tallas en pedra” (é isto o que significa, en grego, petróglifo) grávanse por percusión con pedras punzantes de cuarzo ou sílex, e os sucos alárganse por abrasión.

A temática presente nos petróglifos é moi diversa, plasmando na pedra aspectos da vida e crenzas destas comunidades. As representacións máis frecuentes son as cazoletas, simples rebaixes máis ou menos circulares na rocha. Outras formas son máis complexas e artísticas e pódense dividir en dous grandes grupos. Por unha banda, representacións **abstractas** como labirintos e elementos circulares, pero tamén outros máis rectilíneos, como os do conxunto do val do Támega. Por outra banda, deseños **naturalistas**. Entre estes últimos vemos tamén unha gran diversidade, con representacións tanto **humanas** como **animais**, ás veces combinadas en escenas de caza. Tamén se achán representacións de

armas como as alabardas, tal e como se ve nas compostelás de Conxo, moi interesantes xa que permiten establecer unha datación para estes petróglifos, vinculándoos coas armas reais aparecidas en contextos arqueolóxicos.

A franxa atlántica constitúe un gran museo ao aire libre de arte rupestre cuxa maior concentración atópase nas **Rías Baixas** e comarcas próximas. Este fenómeno esténdese cara ao sur, en Portugal, onde son menos frecuentes pero aínda con bos exemplos, como a Laje das Sináis de Carvalhas en **Barcelos** ou a Pedra de Ardegães en **Maia**, neste caso trasladada e exposta no Museu de História e Etnoloxía da localidade.

No interior galego, destacan petróglifos de gran interese en zonas como Santiago de Compostela (Conxo), a comarca de Ourense (Chan da Ferradura, Trasalba, Amoeiro) ou mesmo no curso alto do Támega, en Monterrei e Laza, nas inmediacións de Verín, onde se descubriron de forma recente importantes e amplos conxuntos. Prestando atención ás Rías Baixas e ao curso intermedio do río Lérez afloran algunhas das mostras máis espectaculares da arte rupestre galega, pola súa intensa concentración e a complexidade dos motivos que representan.

Xunto a interesantes petróglifos en Vilagarcía de Arousa (Pedra dos Ballotes, Bamio) e zonas próximas, podemos trazar unha ruta de enclaves nun radio de 30 km ao redor de Pontevedra, onde se atopan algúns dos conxuntos de petróglifos máis coñecidos e espectaculares. É o caso de Mogor, no veciño concello de Marín, a 9 km de Pontevedra, inmediato á costa e moi coñecido polas súas representacións de labirintos.

Remontando o **río Lérez** áchanse os conxuntos de **Ponte Caldelas**, cos petróglifos de Tourón, **Cotobade** e **Campo Lameiro**, cun espectacular conxunto de representacións en rocha que o fixeron merecente dun parque arqueolóxico dedicado a este fenómeno. Este **Parque de Campo Lameiro**, a 20 km de Pontevedra, merece unha mención especial xa que está considerado un dos **conxuntos máis importantes da arte rupestre ao aire libre de Europa, e o maior do noroeste peninsular**. As súas instalacións acollen unha área expositiva sobre a vida na Idade do Bronce e unha ruta pedestre por máis de 80 petróglifos, que poden contemplarse a través dun carreiro sinalizado.

Pedra de Ardegões (Maia)

Dólmen Pedra Moura (Carballo)

Laje dos Sinais de Carvalhas (Barcelos)

Sabías que?

Non sempre resulta fácil interpretar estes traballos na pedra. As escenas bélicas ou de cacería, ás veces, con figuras que parecen ser ídolos ou divindades, poden ser propiciatorias, representando escenas triunfais para lembrar boas campañas ou favorecer que as que veñan resulten frutíferas. Sobre o significado das formas abstractas, hai quen defende que os labirintos sexan, en realidade, mapas do territorio ocupado pola comunidade que o deseñou. Para outras formas, como o petróglifo de Amoeiro, hai teorías moi atractivas que o vinculan coa astronomía. Unha interesante cuestión, a día de hoxe, aínda aberta.

O tempo das estatuas-menhir

Nun período un pouco posterior, na **Idade do Bronce**, aparece outro tipo de arte en pedra, neste caso a modo de **estatua-menhir** ou de **ronsel**. Estas representacións de guerreiros son moi frecuentes no suroeste peninsular (Andalucía, Estremadura e Alentejo), pero en 2012 localizouse a máis setentrional da península en Castrelo do Val, a 6 km de Verín. Trátase da estatua-menhir **A Pedra Alta**, actualmente no Museo Arqueolóxico de Ourense. Este gran bloque de pedra (175x70x30 cm.) con forma moi basta pero que tende a representar unha silueta humana, mostra un guerreiro con toda o seu panoplia de armamento: unha espada cinguida por un cinto, un escudo con asa, unha lanza ao pé e, máis singular, unha representación dun carro.

Aínda que algo máis sinxelos nos seus ornamentos, hai outros dous bos exemplos nesta mesma contorna. A escasos 30 km en dirección este, atópanse a **estatua-menhir** de **O Tameirón na Gudiña**, visitable no mesmo centro desta localidade e, en **Chaves**, a de **Faiões**. Ambas presentan unha **decoración** igualmente consistente en **armamento militar**, aínda que carecen dalgúns elementos da **Pedra Alta**, como o carro.

Estes tres exemplos, moi próximos nos seus lugares de aparición, están a falarnos da importancia que esta zona tería na época: **o río Tâmega foi sen dúbida, unha vía comercial e de entrada de influencias culturais doutras zonas da Península.**

Este tipo de gravados, a pesar do que puidese parecer, non ten ningún tipo de relación cos aparecidos na década de 1990 no val do Côa, no distrito portugués de Guarda. Estes últimos son un conxunto de centos de gravados en paredes de xisto, representando fundamentalmente imaxes de animais (cabalos e bóvidos, sobre todo) cun alto grao de realismo. Aínda que

estean realizados ao aire libre, teñen máis relación coas representacións en pintura nas covas que cos gravados galegos, moi posteriores. As datacións lévannos tan atrás como o 18000 a.C. O seu enorme interese propiciou que fosen declaradas Patrimonio Mundial pola UNESCO. É unha visita moi recomendable para quen se achegue ás terras de **Macedo de Cavaleiros**, que só necesitará un pequeno desprazamento de escasos 50 km para poder visitar este enclave.

DE CASTREXOS E ROMANOS

Un mundo en transformación: a cultura castrexa

A cultura castrexa deixou como herdanza un valioso patrimonio arquitectónico e artístico que poderá admirar nos numerosos xacementos e museos que existen ao longo da Eurorexión. Visítalos

é unha ocasión inmillorable para descubrir en persoa a historia destes pobos; a súa riqueza artesanal, as súas tradicións, o seu modo de vida.

Evolución do mundo castrexo

A cultura castrexa desenvólvese desde finais da Idade do Bronce, cara ao 800 a.C., pero a súa expansión chegará fundamentalmente na Idade do Ferro, entre o 600 e a **conquista de Roma**. Ao longo da expansión romana perviviron moitos dos castros xa existentes, (mesmo se construíron algúns novos) e uns poucos servirán de refuxio da poboación aínda nos difíciles primeiros anos da Idade Media. Os vestixios arqueolóxicos achados nalgúns castros, como o de Serra do Muro (Vandoma, Paredes), confirman esta reocupación tardía.

Os **castros son asentamentos fortificados e situados en lugares de fácil defensa e difícil ataque**, habitualmente cinguíndose ao alto dalgún outeiro e, a maiores, con defensas artificiais como fosos e unha ou varias liñas de muralla. Este espazo fortificado contén non só as casas dos seus habitantes senón tamén outros espazos de uso público como alxibes ou saunas.

Desde un punto de vista arquitectónico, as vivendas dos castros máis antigos son moi sinxelas. Na súa maioría redondeadas, con fogar central e piso en terra batida, están construídas con madeira ou pallabarro, de forma gradual substituída por pedra e unha cuberta vexetal.

Castro da Serra do Muro (Vandoma, Paredes)

Nunha segunda fase construíranse castros frecuentemente de maiores dimensións, entre os cales están algúns dos de máis prolongada pervivencia e maior interese, como **Castromao** en Celanova, a 25 km de Ourense, **Borneiro** en Cabana, a 20 km de Carballo, **Elviña** na Coruña ou **Santa Luzia** en Viana do Castelo, situado este en unha posición estratéxica que permitía dominar a desembocadura do río Limia e, ao mesmo tempo, a costa do Atlántico.

As maiores **transformacións** chegarán desde o **século II a.C.**, coincidindo cos primeiros contactos co mundo romano e a súa posterior conquista. Tanto os castros xa existentes, dos que moitos se reconstruirán, como os que se fundan a partir deste momento, reflicten unha importante evolución: é entón cando aparece nos castros un certo urbanismo e a estatuaría e a decoración arquitectónica alcanzan a súa máxima expresión.

Castro Elviña (A Coruña)

Castro de Santa Luzia (Viana do Castelo)

Réplica do balneário castrexo en Eiras (Vila Nova de Famalicão)

Os castros non só son moito **maiores no seu tamaño**, senón que as súas estruturas de **defensa son máis sólidas e elaboradas**. Ademais, modifican a súa distribución interior, que pasa a ser máis coidada, cunha **formulación urbanística** con rúas, ás veces mesmo pavimentadas, canalizacións e alxibes para o abastecemento de auga. Tamén as propias casas e a súa distribución son diferentes e agora distribúense de forma máis complexa, incluso algunhas veces **formando barrios**. Teñen planta cuadrangular e irán substituíndo o teitume vexetal polo sistema romano que combina tellas planas (tégulas) e curvas (ímbrices).

Alguns dos **grandes castros** teñen mesmo un tipo de sauna, denominada **pedra formosa** pola gran laxa decorada que a pecha (cunha mínima abertura para o acceso) e máis frecuente na zona sur. En Galicia atópase o exemplo de Armea en Allariz, a 20 km desde Ourense, formando aquí parte da cripta dunha inacabada capela medieval; na área portuguesa, as de **Galegos Santa Maria e Monte dá Saia** en Barcelos,

Eiras en Vila Nova de Famalicão, a citânia de **Sanfins**, a 40 km de Braga, e **Briteiros** en Guimarães.

“A plástica castrexa máis coñecida utiliza trisqueles, tetrasqueles, rosáceas e liñas ondulantes”

Xunto á decoración destas laxas aparecen elementos ornamentais noutras construcións. A plástica castrexa máis coñecida utiliza trisqueles, tetrasqueles, rosáceas e liñas ondulantes, entre outras. Pero existe tamén unha verdadeira escultura, centrada nas **representacións de guerreiros**. Trátase de estatuas en granito, en vulto redondo, que mostran figuras masculinas adornadas con panoplia de armamento (escudo e capa curta) e ornamental (torques, brazaletes), co que foron identificados como guerreiros. Apareceron varios exemplos, novamente na franxa sur, en Armea, Lesenho Boticas, nas inmediacións de Chaves ou Monte Mozinho en Penafiel.

As características que antes se mencionaban son comúns a estas **grandes cidades ou citânias castrexas**. A continuación menciónanse algúns dos máis importantes do noroeste peninsular.

-San Cibrán de Las, situado nos concellos de San Amaro e Punxín e próximo a Ourense e O Carballiño. É un dos máis grandes en extensión de Galicia, habitado desde o século II a. C. e cun alto estado de romanización.

-O Castro de Vigo, situado en pleno centro urbano da cidade, inclúe a reconstrución de tres edificacións castrexas dun dos poboados máis extensos de Galicia.

-Castro de Santa Tegra, un dos máis emblemáticos de toda a costa galega. Está situado no monte homónimo, na Guarda, aproximadamente a unha hora de Vigo ou Viana do Castelo. Foi declarado Monumento Histórico Artístico Nacional no ano 1931 e é, igualmente, Ben de Interese Cultural.

En varias das pedras do monte atópanse petróglifos.

-Citania de Sanfins, en Paços de Ferreira, a medio camiño entre Guimarães e Penafiel. Conta cun centenar de habitacións de planta circular e cuadrangular, agrupadas ao redor duns corenta núcleos domésticos. Un complemento indispensable é a visita ao Museo Arqueolóxico.

-Citania de Briteiros. Atópase no alto do cerro de S. Romão, Guimarães. Chama a atención por vestixios como inscricións latinas e a abundancia de moedas da República e do Imperio, fragmentos de cerámica de luxo (terra sigillata), vidros, etc.

-Monte Mozinho, en **Penafiel**. Trátase dunha cidade proto-romana que inicia a súa cronoloxía no cambio de era. O castro atópase coroado pola acrópole, protexida por un robusto muro de pedra, aínda que o seu interior carece de calquera estrutura

Castro da Cidá (Riveira)

Castro de Monte Mozinho (Penafiel)

urbanística. A entrada, na parte superior do castro, estaba flanqueada por dous torreóns, onde se acharon dúas estatuas de guerreiros galaicos, situados na actualidade no Museo Provincial. Integra a Ruta dos Castros e Verracos da Fronteira Hispano-lusa.

Tanto estas grandes citânias tardías como os máis relevantes dos castros de orixe anterior, como Castromao, Armea e Santa Luzia, irán profundando no seu papel como capitais dunha determinada colectividade ou **populus castrexo**.

A actividade comercial destes grandes castros plásmase na **presenza de cerámicas importadas e produtos de luxo**. É moi evidente no **castro de Viladonga**, en Castro de Rei, a 20 km

de Lugo, un importante asentamento datado entre os séculos II e V d.C, en plena fase galaico-romana, e un verdadeiro articulador do comercio no norte galaico. O mesmo sucede no **castro de Monte Castelo de Guifões en Matosinhos**, situado no estuario do río Leça. A importante cantidade de fragmentos de ánfora atopados na súa escavación fai pensar na relevancia que, unha vez en contacto con Roma, tivo dentro das rutas de comercio marítimo. Así, mesmo tras a conquista romana, non perderán senón que mesmo reforzarán este papel articulador do seu territorio.

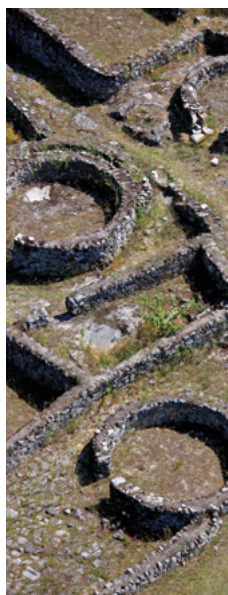
Xeograficamente, en resumo, pódese afirmar que a **cultura castrexa** se estende de maneira bastante coincidente co que virá ser a **Gallaecia romana**:

Castro de Monte Castelo de Guifões (Matosinhos)

a actual Galicia, as comarcas máis occidentais de Asturias, as provincias de León e Zamora, así como o norte de Portugal. Aínda que a Gallaecia terá o seu límite no Douro, a área de influencia da cultura castrexa chegou máis ao sur, ao río Vouga. Entre ambos os ríos, en Santa María da Feira, atópase o castro de Romariz, no que se pode

ver unha interesante combinación de estruturas de vivenda, coexistindo cuadrangulares e circulares. Foi habitado desde o século V a.C. até os primeiros momentos da romanización.

Castro de Romariz (Santa Maria da Feira)

Estrutura termal Pena Grande (Barcelos)

A conquista romana

Foi necesario **máis dun século** para que as terras que hoxe forman parte desta **Eurorrexión** fosen definitivamente **incorporadas ao Imperio romano**.

Os romanos penetraron por primeira vez no noroeste peninsular no ano 137 a.C., baixo o mando de Décimo Xuño Bruto. O segundo momento de contacto tivo lugar no 63 a.C., con Xulio César, quen chegou por mar desembarcando na actual Coruña. A terceira e definitiva fase da conquista virá coas campañas de Augusto nas Guerras Cántabras, no ano 26 a.C.

Desde este momento, a Gallaecia queda integrada definitivamente na romanidade dependendo da provincia da Hispania Citerior, con capital en Tarraco. Non será até a reforma de Diocleciano, a principios do século III, que se converta nunha provincia independente. O límite meridional da Gallaecia virá marcado polo Douro; desta maneira as terras ao sur do río, caso de Gaia e Santa Maria da Feira, non eran galaicas senón que formaban parte da Lusitania.

Máis aló dos enfrontamentos bélicos iniciais, a convivencia parece ser pacífica. Así se explica a existencia de pactos de hospitalidade entre os membros dun *populus* e un representante da administración romana. É o caso da *Tabula hospitalis* de Castromao, en Celanova, datada

no ano 132 e que reflicte o acordo entre os coelernos e un prefecto da Cohors I Celtiberorum, destacamento militar asentado de forma estable na Gallaecia entre os séculos II e IV. Máis dun século antes (VII e IX d.C.), na Lusitania os túrdulos que habitaban o castro de Monte Murado (Senhora da Saude, Vila Nova de Gaia) xa asinaron dous acordos de hospitalidade con Décimo Xulio Cilo, asentado no lugar.

Tras a conquista romana, ao mundo castrexo superpónselle unha estrutura baseada nas novas cidades. Isto determina un territorio máis romanizado na área de influencia de Braga, mentres nas comarcas máis ao norte manteranse formas de organización máis tradicionais e vinculadas á tradición castrexa.

Monte Murado (Senhora da Saúde, Vila Nova de Gaia)

Gallaecia estivo articulada para os **romanos** ao redor de **tres cidades capitais dos seus respectivos territorios ou conventus: Braga** (Bracara Augusta), **Lugo** (Lucus Augusti) e, fóra do territorio do Eixo, Astorga (Asturica Augusta), cuxo apelido compartido fai referencia á súa fundación na dinastía augusta, pouco despois da conquista. Veranse complementadas por outras de menores dimensións pero tamén importantes, como Ourense e Vigo, que nacen como pequenas poboacións que terminarán por desenvolverse, ou Chaves (Aquae Flaviae), elevada a municipio no ano 79 por Perico Flavio Vespasiano, que será unha cidade fundamental para articular o sueste galaico.

Se todas estas cidades romanas tiveron continuidade no tempo, chegando á actualidade como importantes poboacións, ocorreu o contrario noutro caso. Na freguesía de Freixo, en Marco de Canaveses, a 20 km ao leste de Penafiel, atópanse as **ruínas de Tongóbriga**. As escavacións levadas a cabo desde 1980, ademais dunha zona residencial, puxeron de manifesto especialmente diversos espazos públicos desta cidade nada a comezos do século II. Pódese apreciar o seu fórum, unha serie de lugares comerciais e baños termais, en que aqueles de tradición romana complementaron os anteriores aínda de estilo castrexo, co seu pedra formosa.

Sabías que?

Cando os soldados de Roma se enfrontaron á néboa do río Limia creron que estaban ante o Letheo, o Río do Esquecemento da mitoloxía grega. Conta a lenda que o xeneral Décimo Xuno Bruto cruzou o río e, para demostrar que conservaba íntegra a súa memoria e animar aos seus soldados para cruzar, foi chamando a cada un polo seu nome. Antes deste episodio tería que enfrontarse a distintos pobos castrexos, entre os que se atopaban aqueles que terminarían por prestar o seu nome a toda esta terra: os kallaikoi.

O Castro (Vigo)

Novas formas de asentamento

A conquista e dominio romano introduciron asentamentos totalmente novos, como as Villae. Trátase de grandes edificacións rurais que constaban de dous partes ben diferenciadas: a pars rústica, dedicada ás tarefas agrícolas e gandeiras, e a pars urbana, onde residía o dono da vila e a súa familia. Estas villae non son moi abundantes en territorio galaico e adoitan estar relacionadas coa área de influencia dos grandes núcleos urbanos. En Verín, no val do Tâmega e vinculadas a Chaves, atópase a de Muradellas, reocupando un antigo castro e na que se achou unha interesantísima escultura romana, unha representación en mármore de Dionisos, deus do viño, e o sátiro Ampelos. Non moi lonxe, tamén en Verín, está Bouzadoiro, co seu pouco común estrutura con muro perimetral, ao estilo das vilas británicas.

Outros exemplos relevantes son **Toralla en Vigo e Santomé en Ourense**. Esta última é moi interesante pola súa configuración, xa que mostra evidencias de ser unha construción en dous pisos e contar con luxos como un sistema de calefacción. Destaca tamén por estar ao pé dun castro de orixe prerromano que, como é habitual, sufriu unha importante renovación no seu urbanismo no momento en que entrou en contacto cos costumes romanos.

Villae de Toralla (Vigo)

Villae de Santomé (Ourense)

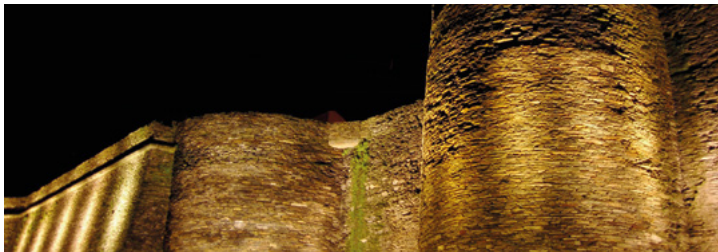
Fonte do Milho (Peso da Régua)

A presenza da actividade agrícola é moi evidente nalgunha destas vilas. Na de **Fonte do Milho** en **Peso da Régua**, xunto á parte residencial aparece unha parte rústica en que podemos ver a primeira evidencia da **viticultura na Gallaecia**. Aínda que a gran difusión do viñado chegará da man dos mosteiros medievais, a introdución da viticultura vén xa do mundo romano. Antes del, os castrexos coñecían o viño pero non o producían: tratábase dun produto de luxo, importado, para consumir en grandes celebracións. Esta vila, datada no século III, conserva unha interesante estrutura na que funcionou un lagar de torno.

As **villae costeiras** adoitan estar vencelladas a outro tipo de actividades á marxe das agrarias. É o caso das salinas, existentes en distintas zonas da costa, como Vigo. En **Portugal** destaca o conxunto da **praia de Angeiras** (Lavra, Matosinhos), onde existe unha serie de tanques escavados que foron utilizados como **lugares de salgadura ou elaboración de garum**, unha salsa a base de vísceras de peixe macerado, moi común e apreciada na gastronomía romana. Próxima a eles sitúase outra salina.

Salina (Vigo)

A grandeza das cidades romanas

As **cidades**, ademais de albergar **edifícios de tipo administrativo** ou **governamental**, erixíanse como **grandes centros de intercambio comercial**. Da mesma maneira tiñan tamén outro tipo de elementos moitas veces de carácter lúdico, como os **complexos termais** presentes en boa parte delas. **Ourense, Chaves, Lugo e Braga conservan** evidencias de suntuosos **edifícios de uso termal** deste período romano, aproveitando os recursos naturais de augas quentes nos primeiros casos, ou construíndo para tal fin importantes hipocaustos como en Braga, co gran complexo termal do *Alto da Cidade*. Estas termas de hipocausto, a menor escala para o seu uso doméstico, están presentes igualmente en moitas vilas de época romana.

No caso de Lugo as termas datan do século I, inmediato á fundación da cidade. A conservación de parte das salas orixinais permite coñecer perfectamente como era a súa estrutura. O xacemento actual conserva o apodyterium ou vestiario, e varias salas dos baños co seu piso en opus signinum, así como restos do antigo balneario co seu sistema de canles para a traída da auga e muros para conter as crecidas do Miño.

Muralha de Lugo (Lugo)

Muralla de Lugo, subida al adarve (Lugo)

Muralla de Lugo, Torre da Mosqueira (Lugo)

Da relevancia que as cidades chegaron a ter no mundo romano queda o coidado que se tomaron para protexelas en momentos de inestabilidade. De feito, tanto Braga como Lugo foron amuralladas no século III.

A **muralla de Lugo** é o elemento máis característico da cidade e a única de **época romana que se conserva íntegra no mundo**. Con 2266 metros de longo, entre 8 a 12 metros de altura e entre 4 a 7 de ancho, cobre unha superficie de 34,4 hectáreas. Aínda que hoxe en día non se distingue, a muralla contou cun foso en forma de V con catro metros de profundidade e vinte de anchura. É un elemento que fala claramente da vocación defensiva da muralla, antigamente coroada por 85 grandes torres semicirculares que medían entre dez e trece metros de diámetro.

Actualmente consérvanse 71 cubos a nivel do muro, menos unha parte da da Mosqueira, que conserva o seu volume orixinal. Dispón de 10 portas de acceso, cinco orixinarias da época romana e outras cinco construídas nos séculos XIX e XX. Foi declarada Monumento Nacional en 1921 e Patrimonio da Humanidade pola UNESCO no ano 2000, pola súa singularidade e excelente conservación.

Ponte Romana (Ourense)

A rede de vías romanas

Unha das maiores **obras de enxeñería** que deixou o Imperio Romano é a **rede de vías** que acabaron unindo os lugares máis afastados do imperio coa súa capital. Estas calzadas contribuíron a dar unidade ao territorio e facilitar a súa ocupación e explotación, así como a garantir a mobilidade das tropas, persoas e mercadorías.

Estes camiños romanos estaban especialmente coidados, cun trazado que evitaba fondos de val ou cumes, tentando sempre manter unha cota estable e sen grandes desniveis. Na súa construción dispoñíase unha ancha plataforma e diversas capas para dar estabilidade e unha óptima nivelación. A diferenza do que comunmente se cre, non estaban pavimentadas nin enlousadas salvo en tramos moi concretos.

Para a Gallaecia coñécense, polo chamado **Itinerario de Antonino**, un verdadeiro mapa de estradas da época, cinco vías principais. A primeira delas, a XVI, comunicábaa cara ao sur coa Lusitania, xa que unía Bracara con Olisipo, pasando por Scalabis (Santarém, a capital conventual) e Aeminium (Coimbra). Esta vía atravesaba o termo de Santa Maria da Feira e, ao norte do Douro, que cruzaba preto xa da súa desembocadura, seguía por Leça do Balio (Matosinhos) e Maia.

As catro restantes unían, sempre dentro dos límites da Gallaecia, Bracara con Asturica cun distinto percorrido intermedio:

-A XVII é a máis antiga, con orixe na dinastía Augusta e pouco posterior á conquista. Unía estas cidades polo percorrido máis ao sur (sen entrar no territorio actualmente galego), por Chaves e as inmediacións de Bragança.

-A XVIII foi chamada **Via Nova** xa en época romana, o que indica claramente que é posterior, de época flavia. Leva o seu percorrido máis ao norte, remontando o río Limia ata enlazar co Sil e entrar polo Bierzo. Para protexer a súa construción creouse o campamento militar de Aquis Querquennis (Bande, 50 km desde Ourense), de curta vida pero interesante configuración. Se en

Paso sobre o Tâmega (Chaves)

todas estas vías consérvanse diversos miliarios, grandes pedras cilíndricas con indicacións de distancia do punto de partida e ao momento de destino, na Vía Nova a presenza destes é moi numerosa, especialmente na zona montañosa e hoxe fronteiriza do Xurés/ Gerês.

-A XIX une as tres capitais conventuais, Braga, Lugo e Astorga, cun percorrido máis paralelo á costa, pasando por Asseconia (que se identificou con Santiago de Compostela) para chegar a Lugo e, desde alí, seguir a Astorga polo val do río Navia.

-A XX é similar á anterior, pero modificando o tramo central para levalo ao norte de Galicia polas terras de Carballo ata Brigantium (A Coruña), antes de descender de novo a Lugo.

Estas vías non foron as únicas que articulaban o territorio, todas elas estarían comunicadas entre si; por exemplo, pola vía que unía directamente Braga e Lugo, que cruzaba o Miño en Ourense e o Arnoia mediante outra ponte, que conserva íntegra a súa estrutura romana, o de Freixo en Celanova. Existía igualmente unha rede de vías secundarias que chegaban a localidades menos relevantes.

Ponte Aquae Flaviae (Chaves)

O encanto de percorrer un antiquísimo viario romano

Pese ao coidado do seu trazado, era inevitable que estas vías tivesen que salvar ríos, en ocasións de gran envergadura. A mestría dos romanos neste tipo de obras públicas é ben coñecida, e na Gallaecia poden verse boas mostras.

No trazado da Via Nova consérvase un perfecto exemplo de enxeñaría romana. É a ponte do río Bibei na Pobra de Trives, Ourense, facilmente accesible desde O Barco de Valdeorras. Foi levantado en época traxana, no 114 d.C. Conserva íntegra a súa estrutura romana, co engadido dos pretís, e aínda hoxe segue soportando imperturbable o paso da estrada comarcal. A súa estrutura baséase en tres arcos, o central claramente maior, con 25 metros de altura sobre a canle e 75 metros de lonxitude total. Conta con tallamares augas arriba e, como a súa duración no tempo e impecable estado de conservación fan ver, constitúe un excelente traballo de cantería en opus quadratum, con sillares perfectamente trabados entre si.

Na mesma vía aprécianse elementos romanos nas pontes próximas de Navea, sobre o río do mesmo nome e Cigarrosa, sobre o Sil, aínda que ambos moi modificados. **Pontevedra e Ourense** son localidades que viviron un destacable desenvolvemento xa en época romana por ter importantes pontes, no primeiro caso para a vía XIX e no segundo para a que unía directamente Braga e Lugo. A propia cidade de Lugo contou cunha ponte para cruzar o Miño ao paso da vía XIX e, do mesmo xeito que en Ourense, aínda se conserva parte da súa estrutura orixinal aínda que moi modificada en época posterior, ao

longo da Idade Media o auriense e no século XIX o lucense.

A mesma importancia tivo para **Chaves** o paso sobre o Tâmega, a chamada ponte de Traxano, polo emperador baixo cuxo mandato se construíu nos anos finais do século I. Á marxe da ponte en si, coas súas case 150 m. de lonxitude, e do que se conservan á vista doce arcos tras as reformas de 1930 que cegaron algúns deles, son moi relevantes para o estudo desta época as inscricións que mostraban as súas columnas, especialmente o **“Padrão dous Povos”**, en que son enumerados os distintos populi do convento bracarense.

Para as rutas navais destaca o **faro da Torre de Hércules na Coruña**. Declarado Patrimonio da Humanidade en 2009, é o **faro romano máis antigo do mundo** e o único que se conserva en funcionamento. Foi construído nos últimos anos do século I aínda que viviu unha acertada rehabilitación a finais do século XVIII que respectou, incluso realzándoa, a súa configuración orixinal.

Faro da Torre de Hércules (A Coruña)

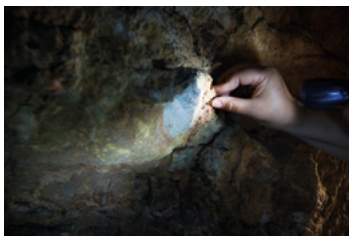
Mina de auga (O Carballiño)

O ouro

En canto á economía, unha cuestión que revestiu especial importancia para Roma foi a minería e, dentro dela, a extracción do ouro. Os habitantes dos castros, antes da romanización, xa accederan ao ouro pero só por medio do bateo dos ríos e a escala moi reducida. Por tanto, a explotación sistemática e extensiva dos recursos auríferos do Noroeste da Península empeza e termina co imperio romano.

As **serras orientais de Galicia sufriron esta actividade mineira**, para o que se chegou a construír novos castros entre os séculos II e IV d.C. Destaca a **extracción aurífera no río Sil e os seus afluentes**, nos que a cantidade de ouro era tal que xustificou inxentes traballos como o desvío do río en Montefurado (Quiroga, Lugo; accesible desde Monforte ou O Barco de Valdeorras). Igualmente, servíndose de man de obra presumiblemente

escrava removéronse inmensos volumes de terra mediante o sistema de ruina montium, que consiste na apertura de pasadizos baixo terra polos que se facía circular gran cantidade de auga, traída para ese efecto por canles, para conseguir o derrube da montaña e así poder recoller o ouro contido na terra. Este sistema, utilizado nas Medulas (Carucedo, León), foi igualmente o empregado en minas menores en Ribas de Sil (Lugo) ou Viana do Bolo

Centro de Interpretación das Minas de Ouro de Castromil e Banjas (Paredes)
Mina de ouro de Castromil (Paredes)

(Ourense), tres enclaves para os que se recomenda a súa visita desde O Barco de Valdeorras.

En **Paredes** utilizouse un sistema diferente para explotar unha vea aurífera que alcanza, igualmente, o municipio veciño de Valongo. Nos lugares de Castromil e Banjas, ambos na freguesía de Sobreira, aproveitáronse importantes vetas de

ouro mediante un sistema mixto de curtas ou desmontes ao descuberto de grandes volumes de terra, combinados con galerías subterráneas en que mesmo se conservan receptáculos escavados para apoiar as lucernas ou lámpadas de aceite. As minas son visitables e, para o seu mellor coñecemento, recentemente creouse un centro de interpretación.

Templo romano de Santalla ou Santa Baia de Bóveda (Lugo)

A relixión romana

Unha parte fundamental da cultura romana viraba en relación á relixiosidade. É ben sabido que Roma, a diferenza doutros pobos, non impuxo as súas crenzas aos pobos conquistados senón que, como forma de facilitar a súa integración, tendeu a respectar os seus cultos e deuses, incorporándoos ao panteón romano. Tamén foi así na Gallaecia, onde se pode apreciar unha ampla variedade de cultos pero entre os que a relixión oficial romana parece ser moi minoritaria. Pódense atopar referencias a ela, por exemplo, nalgúns miliarios. Estes non só indican as distancias ata as cidades que a vía une, senón que moi frecuentemente utilízanse como soporte propagandístico, introducindo unha mención ao emperador, divinizado como era costume.

As mostras de relixiosidade máis estendidas danse cara a antigas deidades prerromanas, castrexas, que foron incorporadas e asimiladas a algunha das puramente romanas. Existen abundantes aras con fórmulas e inscricións tipicamente romanas pero ofrecidas a divindades locais: en **Santa Maria da Feira**, onde houbo de existir un santuario no outeiro que hoxe ocupa o castelo, atopáronse inscricións votivas ao deus Bandedelugo Toireco.

Outras moitas dedicáronse a ninfas e deidades acuáticas, como sucedeu na **Fonte do Ídolo en Braga**, dedicada no século I d.C. ao deus Tongoenabiago. Igualmente interesante é o exemplo de **Ourense**. Nas **Burgas**, os mananciais de augas termais da cidade, desenvolveuse desde ese mesmo século I un lugar de culto vinculado a unha das advocacións de Rewe, deidade acuática característica do noroeste peninsular. En honra de Rewe Anarabego dedicouse un importante número de aras achadas na contorna dun complexo termal con piscina en que

se aproveitaron as virtudes salutíferas destas augas. Ambos os conxuntos, bracarense e auriense, son visitables e contan co seu correspondente centro de interpretación.

O deus Larouco foi un dos máis relevantes do panteón castrexo, e del mesmo se conserva unha representación en pedra, o ídolo da igrexa de Vilar de Perdizes, Montalegre, Vila Real. Atópase case ao pé do monte fronteirizo que aínda leva o nome da antiga divindade. Nese mesmo lugar, unha inscrición asimila o deus galaico á máxima

Fonte do Ídolo (Braga)

figura do panteón romano, Júpiter. Un exemplo similar a este último, pero neste caso romanizando un **santuario rupestre** preexistente, é **Panóias en Vila Real**. Aquí existe unha serie de cavidades de distintos tamaños para o sacrificio de vítimas en honra dos deuses e seres infernais, como se explica nas cinco inscricións de que consta o conxunto, catro en latín e unha en grego. Entre esas divindades atópase Serapis, unha deidade oriental, helenística-exipcia, cuxo culto houbo de ser introducido polos romanos, xunto con deuses do panteón indíxena, os deuses lapitas.

Outra divindade foránea cuxo culto está testemuñado na Gallaecia é **Mitra**, deus persa do sol, a sabedoría e a guerra, do que se coñece un **templo en Lugo**. Nel, un centurión romano e recadador de impostos na cidade dedica un ara ao deus, a comezos do século III. Menos de 100

anos máis tarde arrasouse parte do edificio en que se atopaba este mitreo para a construción da muralla, aínda que as súas ruínas son aínda visitables.

Unha nova relixión que pronto será non só a maioritaria no Imperio senón a única oficial é o **cristianismo**. Non se pode asegurar cando se introduciu na Gallaecia pero si que ao longo do século III debeu de contar xa cun importante auxe.

Santalla ou Santa Baia de Bóveda, en Lugo, xogou algún papel nos primeiros momentos do cristianismo na Gallaecia, aínda que as interpretacións sobre este enigmático edificio, iniciado no século IV, seguen sendo moi dispares. O estanque central e as pinturas murais nas partes conservadas da bóveda, con casetóns en que aparecen representadas distintas aves, levaron a dúas explicacións fundamentais. Por

Estación termal de As Burgas (Ourense)

unha banda, que se trate dun ninfeo, un lugar de culto a estas deidades acuáticas. Por outra, que se construíu como templo paleocristiano, en que os elementos como o estanque e as aves aludan á idea cristiá da fonte da vida. Nunha segunda fase xa altomedieval, o conxunto foi utilizado novamente como igrexa.

A primeira mostra artística indubidablemente cristiá é o Crismón de Quiroga,

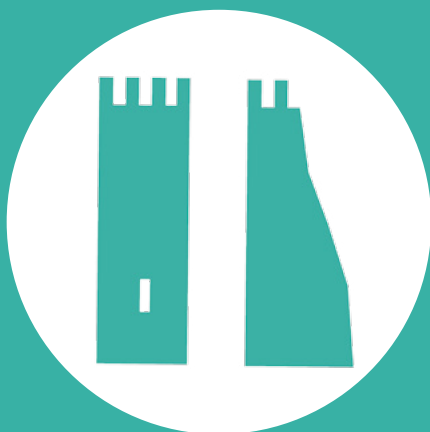
Piscina Santuario de Revve (Ourense)

unha peza circular en mármore de grandes dimensións, 95 cm de diámetro, coa representación dun crismón, a inicial en caracteres gregos do nome de Cristo, rodeada dunha inscrición latina alertando sobre as riquezas mundanas. Considérase que formaba parte do mausoleo dun nobre romano e datado a comezos do século V. Achado na igrexa de Ermida (Quiroga), hoxe exhibese no Museo Diocesano de Lugo.

Santuário rupestre romanizado de Panóias (Vila Real)

XERMANOS, ÁRABES E VIQUINGOS: A ALTA IDADE MEDIA

Introducción

Son tempos escuros. Séculos nos que as invasións de xermanos, árabes e viquingos se foron sucedendo, deixando un forte sinal na historia.

O 31 de decembro do ano 406 varios pobos bárbaros cruzan o Rhin, xeado, penetrando polo norte nun Imperio romano moi débil e incapaz de manter as súas fronteiras.

Entre estes bárbaros, forzados a abandonar as súas terras polas campañas dos hunos, están suevos, vándalos e alanos. Tras un par de anos de rapinas ao longo do Imperio chegarán á Península

Ibérica no 409, botando a sortes a súa distribución de tal maneira que aos suevos correspóndelles a provincia da Gallaecia. Aséntanse aquí asinando un pacto de convivencia, un foedus, con Roma, polo que lles permitía residir nesta terra pero recoñecendo oficialmente a autoridade imperial.

Non se sabe cantos puideron ser estes suevos, pero seguramente un número reducido. Ademais, non se asentaron por igual en todo o territorio galaico, senón que a súa zona de preferencia coincidiu co antigo conventus bracarense: o terzo sur da Gallaecia, cos seus grandes eixos en Braga e Ourense.

Este pequeno número parece axudar á integración entre galaicos e suevos. Segundo o historiador romano Paulo Orosio (galaico e testemuña directo destes acontecementos) os suevos, unha vez asentados, cambiaron a espada polo arado.

A relixión é un dos elementos de achegamento entre suevos e galaicos.

Poucos anos despois de instalarse, os suevos converteranse ao catolicismo, relixión xa oficial desde décadas atrás no Imperio.

En canto á **política**, a situación non segue o guión previsto por Roma. **O acordo selado cos suevos rompe** en canto estes declaran **o reino de Galiza no 420**, nomeando rei a Hermerico e situando a capital en Braga. Nace así o primeiro reino independente dentro do territorio que pertencera a Roma.

A partir deste momento empezarán as tensións cos visigodos, que á súa vez chegaran á Península no 416. A relación entre ambos os reinos irá oscilando entre momentos de esplendor suevo e outros en que este se vexa, aínda sendo independente, moi sometido ao poder do reino visigodo de Toledo. Finalmente, tras un período de recuperación do reino suevo na segunda metade do século VI, un conflito sucesorio terminará coa conquista **por parte dos visigodos no**

ano 586, pechando así un capítulo moi interesante pero pouco coñecido da historia do noroeste peninsular.

Do mundo suevo son moi escasos os restos arqueolóxicos ou artísticos conservados. Destaca **Ourense**, onde ademais de aparecer algunhas moedas acuñadas neste período na ceca da cidade consérvanse reutilizadas varias columnas en mármore na **igrexia de Santa María a Nai**, que formarían parte da catedral sueva. Preto de aquí, en **San Pedro de Rocas** (Esgos, a 15 km ao leste), a finais do reino suevo estaba a se crear unha comunidade de monxes, como consta na inscrición dunha ara que a data no ano 573.

No ámbito cultural e relixioso, a figura máis importante é a de **Martín de Dume**. Nacido en Panonia (Hungría) veu ao reino suevo, dise, como enviado do emperador de Bizancio. Chegou a ser bispo de Braga, onde fundou o mosteiro de Dumio ou Dume, e reestruturou a organización eclesiástica cunha serie de parroquias descritas no chamado Parroquial Suevo. A súa maior preocupación foi corrixir os costumes pagáns dunha poboación oficialmente cristiá pero moi influenciada por crenzas prerromanas como o culto á natureza, e na que o priscilianismo, declarado herexía, calara con forza.

Desde o momento en que foi anexionada ao reino visigodo, o noroeste non ten un gran protagonismo político pero si en cultura e arte. San Frutuoso, tamén bispo de Braga e abade de Dumio, impulsou a **creación de mosteiros en territorio galaico**. Moitos deles organízanse baixo a súa regra monástica, que será a maioritaria ata o século XII, cando se adopte

definitivamente a regra de San Bieito nestas terras galegas e portuguesas.

Referente á **arte**, destacan dúas igrexas pequenas en tamaño, pero ambas moi interesantes: **Santa Comba de Bande**, a 50 km ao sur de Ourense, e **São Frutuoso de Montélios** en Braga, incorporada no século XVII ao convento de San Francisco da cidade. As dúas igrexas presentan elementos comúns, como a súa planta en cruz grega, de brazos iguais (no século XVII engadíronse un pórtico e a espadana á de Bande, convertendo a súa planta nunha cruz latina), espazos moi compartimentados e o uso do arco de ferradura. O estilo é máis complexo en São Frutuoso, coas series de tres arcos en ferradura que separan cada unha das catro naves do cruceiro. Estas características levan a diversos investigadores a vincular estas obras coa arte bizantino.

“Desde o momento en que foi anexionada ao reino visigodo, o noroeste non ten un gran protagonismo político pero si en cultura e arte.”

Un terceiro exemplo de templos desta época é a **basílica de São Martinho de Dume** en Braga. Do mosteiro fundado polo santo consérvanse as ruínas de parte do edificio do templo, recentemente escavadas. A súa maior orixinalidade é a súa planta de cruz latina, cunha tripla ábsida semicircular na cabeceira a imitación dos templos martiriais do sur da Galia. Estas ruínas están protexidas na actualidade no **Centro Museolóxico de Dume**,

Igrexa de Santa María a Nai (Ourense) / 2,3. Igrexa de São Frutuoso de Montélios (Braga)

onde tamén se expón o sartego no que serían trasladados os restos do santo. Este sepulcro dátase nun período posterior, probablemente no século

XI, pero resulta igualmente moi valioso pola súa decoración en baixorrelevo, que o converte nunha das mostras máis destacadas da escultura prerrománica.

Sabías que?

A pegada máis curiosa que conserva Portugal deste período suevo é algo tan cotián como o nome dos días. Nas outras linguas latinas e xermánicas os días manteñen o seu nome derivado dos deuses romanos: día da Lúa, de Marte, de Mercurio, de Xúpiter e de Venus. En portugués, con todo, os días da semana seguen o sistema implantado por Martín de Dume, en que o domingo é o primeiro día e os seguintes se contan polo seu número, da segunda feira á sexta, ademais do sábado

(Guimarães)

A invasión musulmá

Tres séculos despois de que os primeiros xermanos se asentaran na Península producírase un novo cambio na historia destas terras. No ano 711 comeza a invasión musulmá que, nos anos anteriores, xa controlara o Magreb. Aproveitando a crise interna do reino visigodo, a súa expansión cara ao norte será rapidísima e practicamente sen atopar oposición armada, nin sequera na súa capital, Toledo. O noroeste peninsular non quedou á marxe: no 714 as tropas musulmás chegaron a Lugo. Con todo, a presenza musulmá na antiga Gallaecia foi escasa e pouco duradeira.

Galiza e o norte de Portugal pasan a ser unha “terra de ninguén”. O territorio nunca quedou despoboado pero as antigas estruturas de poder parecen desaparecer e o reino que se empezaba a articular en Asturias era aínda demasiado débil para substituílas.

Esta “terra de ninguén” continuará sen un dominio claro até comezos do século IX. Na década de 820 un acontecemento cambia radicalmente a situación. Trátase do descubrimento por parte de Teodomiro, bispo de Iria, dun luxoso mausoleo, probablemente parte dunha necrópole romana, que foi identificado como a tumba do apóstolo Santiago.

O descubrimento foi aproveitado polo rei astur, Alfonso II, para vincular esas terras á súa coroa. Promove un importante culto, coa construción dunha basílica, e o inicio das peregrinacións.

Este feito é fundamental para Galiza, xa que tras el incorpórase de forma definitiva á monarquía astur. Os reis continuarán o labor de repoboación cara ao sur, chegando neste mesmo século IX, con Alfonso III, ao Douro. No ano 878, Vimara Pérez, quen dá nome a Vimaranes, Guimarães, chega ata Porto. Só unha década máis tarde Coimbra caerá en mans cristiás, por man do conde Hermenegildo Guterres, ben é certo que por pouco tempo.

Ao mesmo tempo producírase un fenómeno en sentido contrario, a chegada de cristiáns desde territorio musulmán. Estes mozárabes serán moi influentes na vida relixiosa dos reinos cristiáns, fundando ou refundando numerosos mosteiros. Entre eles atópase Samos, a 15 km de Sarria. Ademais trouxeron consigo o gusto por elementos da arte árabe que logo se aplicarán na construción dalgunhas igrexas.

A ameaza viquinga

No século IX comeza unha temible ameaza chegada por mar, os normandos, os viquingos. Tiñan unha clara superioridade naval co seu barco característico, o drakkar, un absoluto prodixio para a navegación por como permitía desprazamentos tanto por mar como por río, sendo á vez estable e moi manexable para incursións rápidas de pillaxe. Os viquingos arrasaron as vilas e aldeas das costas europeas da época e Galiza non foi unha excepción. As súas incursións repetíanse, ás veces penetrando máis ao interior, como sucedeu con Compostela, e non foi fácil articular unha resistencia eficaz fronte aos seus ataques.

Son precisamente os bispos de Iria, da que dependía Compostela, os que máis interese teñan niso, enfrontándose militarmente e levantando torres defensivas. Na saída natural de Santiago e Iria cara ao mar, a desembocadura do río Ulla, o bispo Cresconio mandará construír dúas torres das que aínda queda parte. Son as **Torres do Oeste** en **Catoira**, ás que se pode acceder rapidamente desde Vilagarcía de Arousa.

Os viquingos, co temor que espertaban pola súa fama de feros, non son a única ameaza que chegue ao Noroeste peninsular. Na segunda metade do século X coincide un reforzamento islámico cun dos moitos conflitos internos do reino de León. Os musulmáns volverán gañar terreo e os seus razzias, rápidas campañas de rapina, chegaron a afectar novamente a boa parte de Galiza. No ano 997, as tropas de Almanzor saqueaban Ourense e Compostela.

Torres do Oeste en Catoira (Vilagarcía de Arousa)

A arte prerrománica

Artisticamente, este período deixou interesantes edificios relixiosos. Outros, como a primeira basílica compostelá, foron destruídos nas sucesivas reconstrucións posteriores e só se coñecen grazas aos datos arqueolóxicos.

Esta **basílica de Santiago**, comezada no ano 872 e reconstruída tras o ataque de Almanzor en 997, tiña planta basilical coa cabeceira rectangular enmarcando o sartego apostólico, tres naves e pórtico aberto mediante arcos, así como elementos decorativos que a vinculaban claramente coa arte asturiana.

Entre os **templos** que chegaron á actualidade, un dos máis interesantes desta **arte prerrománica é Santa María de Mixós en Monterrei**, a 3 km de Verín. Aínda que foi reformado no século XVI mantén intacta a súa cabeceira orixinal, que permite coñecer como era a súa estrutura. Tiña tres naves, a central máis ancha e con maior altura, separadas por arcos dos que aínda permanece algún arranque. Estas naves remataban nas tres ábsidas conservadas, cunha configuración pouco frecuente, con arco de acceso en ferradura e recubertas con bóvedas de ladrillo. Outra curiosidade é que non se corresponde a súa planta entre interior e exterior: dentro do templo a súa forma é semicircular, pero isto non se ve na fachada exterior, onde ten remate cuadrangular e fiestras rematadas en arco de ferradura. Nestas mesmas ábsidas chama a atención a existencia doutros elementos como pinturas murais no

central (tardomedievais) e dúas aras romanas sustentando outros tantos altares, testemuña da importante romanización desta zona.

Para terminar o percorrido pola arte deste período, recoméndase visitar tres interesantes exemplos a un radio de 30 km desde a cidade de Ourense:

-San Xes de Francelos (Ribadavia), coa súa característica celosía e a decoración da súa fachada con baixorrelevos prerrománicos.

-Santa Eufemia de Ambía (Xunqueira de Ambía), de configuración similar a Mixós na súa cabeceira, en que destacan as xanelas xeminadas.

-San Miguel de Celanova, unha xoia da chamada arte mozárabe única en Galiza. Trátase dun oratorio, unha capela minúscula pero de complexa arquitectura. Foi mandada construír por

Ribeira Sacra (Ourense)

San Rosendo, fundador do mosteiro e un dos homes máis ricos e poderosos da Galiza do momento, en honra do seu irmán Froila. É o único elemento que permanece do mosteiro orixinal, fundado no 936 e do que actualmente se aprecia o edificio resultante da maxestosa reforma barroca.

É nesta época cando comeza e desenvólvese outra forma de relixiosidade, vinculada neste caso á morte, as **necrópoles rupestres**. Trátase de conxuntos máis ou menos amplos de sarregos escavados na rocha, moitas veces definindo tumbas antropomorfas, nas que o canteiro marcaba o espazo para cabeza e corpo. Xorden en paralelo ao gran

desenvolvemento do monacato nesta época, en que dan os seus primeiros pasos moitos dos mosteiros de zonas tan interesantes como a **Ribeira Sacra**, visitable desde Ourense ou Monforte. É nela onde se atopan **as dúas maiores necrópoles coñecidas en Galiza**, a de **San Pedro de Rocas** en Esgos e **Santa Aclamación de Barxacova** en Parada de Sil, ambas as dúas situadas nunha impresionante contorna natural e cun número de tumbas superior á media centena.

REIS, BISPOS E MONXES: A IDADE MEDIA

Introducción

A Idade Media é, sen dúbida, un dos períodos máis complexos da Historia, dez séculos de luces e sombras, tempos de guerras e enfrontamentos pero tamén de magníficas catedrais, grandes mosteiros e imponentes castelos.

É, ademais, o momento en que a historia de Galicia e Portugal, até agora unidas, comezan a camiñar por separado.

Para comprender por que se chegou a esta separación entre Galiza e Portugal o percorrido debe comezar con Alfonso VI, rei de León que, tras vencer aos seus irmáns Sancho e García, gobernou igualmente en Castela e Galiza (que alcanzaba, cara ao sur, Coimbra). O seu reinado é coñecido, sobre todo, por dúas circunstancias: unha, a gran reforma relixiosa que reestrutura mosteiros e parroquias; e outra, os contactos con Francia. Precisamente son dous nobres franceses, de Borgoña, os que chegan neste momento ao seu reino, Raimundo e Henrique, aos que o rei casará coas súas fillas Urraca e Teresa. Ás dúas parellas entrégalles senllos señoríos, á primeira Galiza e á segunda Portugal. Aínda que sometidos ao rei, terán unha gran independencia nos seus territorios.

En Galiza...

Os sucesos precipítanse poucos anos máis tarde. Urraca, viúva de Raimundo de Borgoña, casa, por iniciativa do rei aínda que coa oposición da aristocracia galega, con Alfonso de Aragón. Este matrimonio dura pouco pola mala relación entre eles, que chegan a declararse literalmente a guerra. Os nobres, co apoio de Diego Xelmírez, o futuro arcebispo de Compostela, deciden proclamar rei a Alfonso VII, fillo de Urraca pero aínda un neno. Mentres non chegaba o momento en que puidese subir ao trono, bispo e nobres oscilaban, en función dos seus intereses, entre favorecer a Urraca ou combatela. A raíña outorgou xenerosas doazóns á catedral para conseguir o seu apoio: o arcebispado recibe así o maior señorío da Galiza do momento, que será continuamente ampliado polos seguintes reis. Á morte de Urraca, en 1126, Alfonso VII é coroado rei.

Castelo de Santa Maria da Feira (Santa Maria da Feira)

Mentres tanto, en Portugal...

No condado de Portugal, con centro en Guimarães, a situación é máis tranquila e aprotéase a debilidade galega para avanzar posicións. Dona Teresa concede en 1120 ao bispo de Ourense o coto e señorío sobre a cidade e, pouco despois, funda o mosteiro de Montederramo na Roboyra Sacrata, ben distante das fronteiras. A aristocracia portugalense comezou a retirarlle o seu apoio, con todo, ao reear da influencia que podería exercer o seu amante Fernando Pérez de Traba, membro dunha das familias máis poderosas de Galicia e moi favorable ao futuro Alfonso VII. Neste apoio a Afonso Henriques fronte á súa nai únense a igrexa, en especial o arcebispo de Braga, don Paio, e a nobreza, dentro da cal xogan un papel moi destacado as grandes casas do val do Douro (caso dos Mendes da Maia, á que pertencía igualmente o propio arcebispo), así como a aristocracia do condado de Coimbra, o máis importante ao sur do río.

É así que no ano 1128, na batalla de São Mamede, nos arredores de Guimarães, as tropas de Afonso derrotan ás da súa nai a condesa Teresa de Portugal. Aínda que non será ata a vitoria fronte aos musulmáns en Ourique (1139) que se proclame rei, desde este momento Afonso é na práctica o gobernante dun Portugal independente. *Aquí naceu Portugal*, como din orgullosos en Guimarães.

Esta circunstancia non resultou un problema para o seu primo, Alfonso VII, quen fora xurado como emperador, e que non se opuxo de forma algunha á súa independencia. Curiosamente, será o Papa quen máis tarde en facelo, e non recoñecerá a Portugal como reino independente ata 1179, ao final do reinado de Afonso I de Portugal.

A catedral de Santiago de Compostela

Un dos mellores **exemplos de arte románico** en Galicia e na Península é a **catedral compostelá** e o marabilloso conxunto escultórico que decora as súas portadas.

A Catedral é o corazón da historia da cidade de Santiago. O viaxeiro ten a oportunidade de penetrarse nunha catedral por onde pasaron reis e arcebispos, producíronse incendios e batallas, acuarteláronse soldados invasores e axeonlláronse millóns de homes e mulleres chegados de todas partes do mundo.

Compostela foi gañando peso como cidade, centro relixioso e destino de peregrinacións. Aínda que a sede da diocese estivese ata 1096 en Iria Flavia (Padrón), desde que se construíu a primeira basílica en torno ao sepulcro apostólico o verdadeiro centro de importancia foi Santiago. Coa riqueza económica das doazóns e a influencia estética do románico que chegaba pola vía das peregrinacións desde Francia, as obras iniciáronse no 1075 co bispo Diego Peláez, buscando **construír un templo excepcional e que reflectise a relevancia compostelá e do culto ao apóstolo.** Tal é a súa envergadura que a obra da catedral prolongouse máis dun século ata o seu remate coa construción do Pórtico da Gloria en 1188.

A gran figura para a historia de Compostela e da catedral de Santiago é Diego Xelmírez, especialmente desde o seu ascenso a bispo no ano 1101. Hábil estratega, con excelentes relacións con Roma e moi ambicioso, non dubidou en recorrer a todos os medios ao seu alcance para engrandecer a súa catedral.

As obras da catedral compostelá debían estar avanzadas, co corpo da nave principal xa construído, cara a 1117. Pero neste ano xurdiron contratempos froito da inestabilidade política da época: unha revolta dos veciños da cidade, enfrontados ao seu señor o bispo e a raíña, terminou con dona Urraca humillada e espida na praza, o bispo fuxido e o seu palacio incendiado.

Catedral de Santiago de Compostela (Santiago de Compostela)

Coa revolta sufocada e a alianza entre raíña e bispo chegarán novas concesións á catedral, que verá ampliado o seu señorío ata ser o maior de Galiza. Pouco despois empezará a recibir tamén o “Voto de Santiago”, un tributo da décima parte do froito cultivado que se había de pagar ao bispo e cabido da catedral en agradecemento pola axuda que, se supón que, o apóstolo prestou aos cristiáns na batalla de Clavijo. Esta renda, á que estaban suxeitos (a diferenza dos demais tributos) todos os estamentos sociais, foi sempre moi contestada. A pesar diso seguiuise pagando ata 1812 e ampliando o territorio sometido ao seu tributo, o que supuxo un enorme ingreso para as arcas catedralicias.

Con estas axudas para as finanzas da catedral, á altura de 1160 comézase a construción da fachada occidental, xa co mestre Mateo á fronte. A construción desta portada non foi fácil a causa do desnivel do propio terreo: a actual praza do Obradoiro non existía e até o século XVIII, en que se construíu a nova fachada e as escaleiras desde a praza, a catedral non tivo acceso por este lateral, sendo as portas norte e sur as que permitían a entrada. Precisamente para salvar este desnivel e poder continuar a construción, Mateo decidiu apoiar este pórtico sobre unha estrutura artificial, unha cripta.

Sabías que?

“Diego Xelmírez chegou mesmo a ordenar o roubo das reliquias de São Frutuoso da diocese de Braga para tentar desprestixiala como cabeza da igrexa no noroeste peninsular. Conseguiu que Santiago fose ascendida a arcebispado no 1120 sendo, precisamente, Xelmírez o seu primeiro arcebispo. Librouse así da dependencia de Braga, aínda que non puido impedir que, como lle correspondía por dereitos históricos, esta fose igualmente elevada a arcebispado. De feito, foi da sede bracarense, e non da de Compostela, da que dependeron Lugo, Ourense e Tui desde este momento e durante case tres séculos ata o Cisma de Occidente.”

O Pórtico da Gloria destaca polo conxunto de esculturas que o compoñen, cun estilo moi depurado e evolucionado xa anticipando a arte gótica, máis naturalista. Nas tres arcadas do pórtico, das que cada unha se corresponde coas tres naves da catedral, recóllese a historia da humanidade desde Adán e Eva como se describe na Apocalipse de San Juan, co inferno na parte inferior, o mundo terreal no medio e o celestial no alto, con Cristo e a representación dos evanxelistas enmarcados polos anciáns da apocalipse tocando os seus instrumentos musicais. Todas estas esculturas saben extraer da pedra unha representación moi natural que rompe coa rixidez da arte anterior. É coñecido o caso de Daniel, que por primeira vez sorrí.

Esta representación do Pórtico da Gloria estaba pensada para concluír a narración das outras dúas portadas.

A porta norte, de Acibechería ou de Francia, por ser por onde entraban tradicionalmente os peregrinos, mostraba, antes de ser destruída por un incendio, escenas do Antigo Testamento, mentres que a porta sur, a de Praterías, recolle escenas do Novo.

Estas tres portadas logran incrementar o atractivo da catedral, un espazo que resulta impresionante polas súas dimensións, 100 metros na súa nave maior e 70 nos seus brazos, e a súa estrutura en cruz latina con tres naves e deambulatorio na cabeceira, como é habitual nas igrexas de peregrinación pola vella francesa.

Esta gran construción tivo moita relevancia e influencia nas edificacións do momento, tanto noutras catedrais como en múltiples mosteiros e igrexas que se están edificando nestes anos, froito da reforma relixiosa.

Pórtico da Glória (catedral de Santiago de Compostela)

Catedral de Ourense (Ourense)

As catedrais, escaparates do estilo románico

As sedes catedralicias son todas debedoras do estilo románico. **A catedral de Braga** é a que máis se separa do seu proxecto orixinal e apenas conserva elementos desta época, salvo parte do seu acceso occidental. **A catedral de Ourense**, na súa configuración exterior, é a máis fiel ao románico por máis que o gótico se fose facendo presente na súa construción. Segue un modelo moi parello ao de Compostela, cun influxo moi evidente na súa portada occidental, o Pórtico do Paraíso, moi similar ao Pórtico da Gloria compostelán aínda que conserva a súa policromía.

Pórtico do Paraíso (catedral de Ourense)

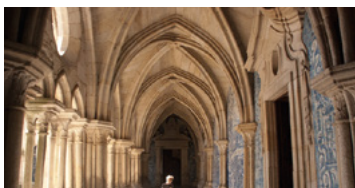

Catedral de Braga (Braga)

Esta mesma transición entre románico e gótico é palpable en certos elementos da **catedral de Porto**, como os arbotantes utilizados para a bóveda da nave central, por máis que as grandes reformas barrocas modificasen a súa aparencia exterior. Tamén a **catedral de Lugo** viu como os seus exteriores eran modificados ao longo dos séculos, coa introdución de elementos góticos (as ábsidas da cabeceira e o pórtico norte), barrocos (o claustro) ou mesmo neoclásicos, como a súa fachada principal. Se estas dúas catedrais portuguesas son Monumento Nacional, a de Ourense é Ben de Interese Cultural e a de Lugo engade a esta distinción o ser Patrimonio da Humanidade da UNESCO, xunto cos camiños de Santiago Primitivo e do Norte.

1. Capela da Virxen dos Ollos Grandes (catedral de Lugo)

2. Catedral de Porto (Porto)

3. Claustro da catedral de Porto (Porto)

San Paio de Diamondi (Monforte de Lemos)

A arte románica a través dos mosteiros

Os **mosteiros** son un **elemento fundamental de difusión do románico**. Na súa creación ou refundación terá moito que ver a reforma relixiosa de Alfonso VI, por ser neste momento cando se asenta definitivamente nos reinos occidentais peninsulares o monacato beneditino, xa asentado en Cataluña así como no resto de Europa. De feito, implantarase tan tarde no noroeste peninsular, xa entrado o século XII, que case coincide no tempo coa chegada dos monxes cistercienses, baseados igualmente na regra de San Benito pero renovadores dos anteriores.

Ambas as ordes terán unha gran implantación en Galiza e Portugal. O seu éxito e a súa xestión económica, especialmente no caso dos cistercienses, co seu sistema de granxas, terán como consecuencia a posta en **cultivo de novas terras**. Isto é especialmente relevante nun produto, o viño. Aínda que xa era cultivada desde época romana, a **gran difusión** e xeneralización da viña prodúcese agora, **na Idade Media**.

Este apartado da historia ofrece unha excelente oportunidade de combinar unha experiencia vinícola coa súa contorna de pobos e paisaxes. Os **lagares rupestres** son pías escavadas na rocha entre os propios viñedos onde, segundo o caso, pisábase ou se prensaba a uva para obter o viño, antes de que se difundisen as adegas nas casas. Destes lagares de datación medieval atópase unha

gran **concentración en zonas de tradición vitivinícola** tanto do sur **galego** como no norte de **Portugal**. Un exemplo é Viana do Castelo, onde na beira sur do Limia cóñécense tres lagares: Castelo do Neiva, Suportela e Vila Franca.

A área de maior concentración é o **val do Támega**: no lado portugués destacan exemplos en Chaves, caso dos conxuntos de **lagares de Outeiro Seco e Santo Estevão**, e o seu limítrofe Valpaços. Mentres, en Galiza existe unha ruta unindo os máis relevantes de entre os preto de corenta que foron catalogados nos concellos de **Verín, Monterrei, Oímbra e Cualedro**.

Esta bonanza económica fará que moitos destes mosteiros edifiquen en estilo románico excelentes edificios e igrexas, con interesantes conxuntos

conservados na actualidade. Da mesma forma sucede coa construción de abundantes igrexas parroquiais datadas na mesma época.

En efecto, o románico é un estilo que tivo unha enorme difusión por todo o territorio, adaptándose a contornas moi diferentes. Na **ría de Ferrol, en Narón**, destaca a **igrexia do mosteiro de San Martiño de Xubia**, tamén chamado **Mosteiro do Couto**, un dos poucos priorados galegos dependentes directamente da abadía francesa de Cluny. No límite sur do Eixo Atlántico e moi tardía na súa cronoloxía atopamos a **igrexia de Rio Meão**, en Santa Maria da Feira. Por outra banda, nas terras do **Barco de Valdeorras** sitúase a **igrexia do mosteiro de San Miguel de Xagoaza**, pertencente á orde de San Juan de Xerusalén.

Unha das igrexas máis destacables polo singular tanto da súa técnica como do seu estilo é a de **Castro**

de Avelãs, en Bragança, o único exemplo en Portugal de románico de influencia mudéjar. Da igrexa do antigo mosteiro consérvase a tripla cabeceira en ladrillo -a diferenza das demais, case sempre en granito- e con arcos cegos superpostos con tres alturas nas ábsidas laterais e catro no central.

Nas terras montañosas do centro de **Galiza**, as comarcas de Deza e Tabeirós, atópanse interesantes **igrexas e mosteiros**. Tomando como punto de partida **Lalín**, destacan algunhas das súas igrexas parroquiais como **Lalín de Arriba**, no propio núcleo urbano, ou Goiás, a escasos 5 km. De alí continúa o percorrido a outras da súa contorna, todas elas templos de antigos mosteiros. En Dozón, 15 km ao sur, localízase a **igrexia do mosteiro feminino de San Pedro de Vilanova**. En Silleda, 20 km ao norte, hai outros dous bos exemplos: **San Pedro de Ansemil**, con tres naves e a súa curiosa capela

1.San Miguel de Eiré (Ferreira de Pantón, Lugo)/ 2.Igrexa de Castro de Avelãs (Bragança)
3.San Miguel de Xagoaza (O Barco de Valdeorras)

1. Mosteiro de San Vincenzo de Pombeiro (Monforte de Lemos) / 2. Mosteiro do Couto (Narón)

gótica anexa e, sobre todo, unha xoia como **San Lourenzo de Carboeiro**, un excelente exemplo do románico tardío xa moi influenciado polo gótico e con grandes similitudes coas técnicas da catedral de Santiago, como se ve na cripta que sustenta a cabeceira con deambulatorio coa súa arquería xa apuntada.

Para quen se dirixa de **Ourense a Monforte**, no canto de facelo pola estrada nacional, aconséllase que faga o percorrido polas estradas locais que **bordean o Sil**. Así poderá coñecer unha das **maiores concentracións de arte románico do noroeste**, a chamada **Ribeira Sacra**. Nela atopará, sen ser exhaustivos, os mosteiros de **Santo Estevo de Ribas de Sil** (Nogueira de Ramuín) e **Santa Cristina de Ribas de Sil** (Parada de Sil) no lado ourensán ou, no lucense, **San Vincenzo de Pombeiro** e as igrexas dos antigos mosteiros femininos de **San Fiz de Cangas** e **San Miguel de Eiré** (Ferreira de Pantón), así como **Santo Estevo de Atán** neste mesmo concello ou **Santo Estevo de Ribas de Miño** e **San Paio de Diomondi** no Saviñao. Compoñen un conxunto monumental de primeira orde nunha paisaxe espectacular aberta ás ribeiras dos ríos Sil e Miño.

1. Mosteiro de São Pedro de Cête (Paredes)

2. Claustro de São Pedro de Cête (Paredes)

3. Mosteiro de Paço de Sousa (Penafiel)

En **Portugal**, un percorrido interesante é a **Rota do Románico do Vale de Sousa**, iniciativa vinculada a unha aposta polo turismo cultural e patrimonial promovida polo IPPAR (Instituto Português do Património Arquitectónico) e distintas câmaras municipais da zona, entre elas **Paredes e Penafiel**, a que se uniron desde 2010 outras localidades do val do Tâmega. Entre os **58 monumentos medievais** que integran a ruta (igrexas, torres e outros) podemos destacar a **igreja do mosteiro de São Pedro de Cete** en Paredes. Foi construída nun románico tardío e presenta adicións góticas como a torre da fachada ou o seu claustro. Tamén cabe mencionar o conxunto do **mosteiro de Paço de Sousa** (Penafiel), coa súa gran igrexa en tres naves, portada abucínada con quintupla arcada e un fermoso rosetón, construída igualmente nos últimos momentos do románico. Á marxe da arquitectura relixiosa, tamén se poden visitar nesta mesma ruta **construcións de tipo militar** como o **castelo de Aguiar de Sousa** en

Paredes, construído para a defensa da fronteira do Douro xa no século X e posteriormente moi reformado. Na actualidade consérvase a súa torre.

Fóra desta ruta turística, pero moi próxima, cabe destacar a **igreja de Santa Maria de Águas Santas**, tamén coñecida como **Nossa Senhora do Ó**, en Maia, recoñecida como Monumento Nacional desde 1910. É herdeira dun templo anterior e conta coa peculiaridade das súas dúas naves diferentes entre si. Só en 1874 decidiuse a construción da terceira nave, a do lateral sur, terminando coa asimetría que ata entón tiña a fachada do templo.

Existen dúas excelentes mostras de construcións desta época con funcionalidade civil, tanto residencial como pública. É o caso dun dos emblemas da cidade de **Bragança**, a **Domus Municipalis**, situada moi preto do castelo da cidade. Trátase dunha construción de planta pentagonal en dúas alturas, a inferior unha cisterna

de auga e a superior unha sala aberta nunha arquería perimetral, na que se reuniron en consello os representantes da cidade. De aí provén o seu nome, “casa do municipio”. O outro edificio a destacar é un dos máis simbólicos da cidade de **Ourense** e que ocupa o centro da cidade vella: o antigo **palacio episcopal**, actualmente sede do **Museo Arqueolóxico**. Aínda que as distintas ampliacións, góticas e especialmente barrocas, envólveno por

completo, consérvase aínda íntegro e practicamente inalterado o edificio orixinal de 1131, composto por dous pisos e dúas ás abertas a un claustro. A súa primeira gran reforma, aínda no século XII, consistiu nunha adega na que o bispo puidese almacenar as rendas en especie que os habitantes do territorio de que era señor tiñan que pagar: cereal e, especialmente, viño.

Sabías que?

Os primeiros reis portugueses non dubidaron en enfrontarse aos bispos aínda que chegasen a ser excomulgados por iso. Cando o rei Sancho II reclamou o señorío sobre Porto, en mans do bispo desde a doazón de dona Teresa, a consecuencia non só foi a excomunión, senón que chegou a ser apartado do trono por orde do papa. Alfonso III, o seu sucesor, devolveralle á igrexa os seus privilexios, o que non impediu que tamén el fose excomulgado (só no seu leito de morte foille levantado o castigo) polos bispos de Porto, Coímbra e Braga, que se queixaban de que o rei favorecera aos concellos fronte ao señorío eclesiástico. Mostra diso é o foro que o rei concede a Vila Nova en 1255 o de Gaia, estando aínda as dúas localidades separadas, terá que esperar a don Dinís, en 1288.

Domus Municipalis (Bragança)

Mentres as figuras máis poderosas da Galicia do momento son os grandes mosteiros e os bispos, coas súas importantes posesións e señoríos, en Portugal o contexto é diferente, xa que os reis tenderán a tentar limitar o poder eclesiástico.

Mostra deste desexo por manter a fortaleza do realengo en Portugal foi o implantar as inquiriçoes, un sistema de control sobre os señoríos que buscaba pescudar en que privilexios se baseaban as concesións e así saber se se estaban usurpando terras que haberían de pertencer ao propio rei.

“Máis aló destas tentativas rexias, o gran foco de conflito proveu dos propios cidadáns e os seus concellos”

Nas cidades galegas, a maior inestabilidade á que se enfrontaron os bispos non veu, como en Portugal, por parte do rei. Si é certo que os monarcas fundaron, especialmente ao longo da segunda metade do século XII e primeira do XIII, varias vilas para tentar contrarrestar o gran poder dos señores relixiosos, caso de Monforte en 1199 e Sarria en 1228. O proceso non sempre foi fácil, como o mostra o exemplo de Monterrei: o rei Alfonso IX tivo que ceder na súa pretensión de crear a vila rexia pola presión do riquísimo mosteiro de Celanova, que fundara Verín en 1183, aínda que non sucederá o mesmo co seu neto Alfonso X, que conseguirá o seu obxectivo un século máis tarde. Tampouco nas vilas costeiras chegaron os efectos desexados, por canto o todopoderoso arcebispo compostelán conseguiu facerse cos dereitos sobre elas, como

é o caso de Pontevedra, fundada en 1169. Só na Coruña, aínda que pagando unha renda ao arcebispado, puidose establecer un gran porto real, con foros en 1208 e 1210, seguido a finais de século por Ferrol.

Máis aló destas tentativas rexias, o gran foco de conflito proveu dos propios cidadáns e os seus concellos, que tentaron repetidamente librarse do señorío dos seus bispos para pasar a depender do realengo. Tanto en Lugo como en Ourense e Santiago as cidades conseguiron que así fose, pero sempre por pouco tempo: finalmente as componendas de poder levaban a un acordo entre monarca e bispos que devolvían as cidades ao seu antigo señor relixioso.

Pero os conflitos existiron e non sempre foron mansos: no caso de Compostela o escenario será o castelo da **Rocha Forte**, propiedade da catedral e que controlaba a saída da cidade cara á costa e os seus portos. En 1309 o concello negouse a aceptar a Berenguel de Landoira como arcebispo; tras varios meses sen que lle fose permitido entrar á cidade aproveitou a chegada de emisarios do concello como negociadores para emboscados e darlles morte, podendo facerse novamente co señorío de Compostela. En Ourense sucede o caso contrario un século máis tarde, en 1419: unha sublevación popular terminou coa morte do bispo Francisco Afonso, afogado no Miño.

Noutras ocasións, aínda que poida parecer curioso, o maior problema para a autoridade dos bispos veu por parte doutras institucións relixiosas. Así foi no caso das **ordes mendicantes** (dominicos, franciscanos e a orde feminina destes, as clarisas), que se foron asentando nas distintas cidades

galegas e portuguesas desde comezos do século XIII. A diferenza das outras ordes monásticas, beneditinos e cistercienses, os mendicantes preferían o seu asentamento en cidades e estaban moi orientados á predicación. O seu auxe e o seu poder de atracción entre as xentes granxearon grandes rivalidades

por parte de igrexas parroquiais e bispos, quen vía nos mendicantes unha inesperada competencia. Estes enfrontamentos, especialmente cos frades franciscanos, chegaron a ter episodios verdadeiramente intensos.

Sabías que?

"A primeira cidade en que se asentaron os mendicantes foi Compostela en 1215 e foi tamén onde se produciron as primeiras protestas. Os cóengos da catedral quéixanse ao Papa de que as prédicas dos frades baleiran a igrexa. En 1254 o Papa sentencia que non poidan predicar coincidindo con horarios de misas ou días festivos para a catedral. En Porto as reticencias producíronse mesmo antes do seu asentamento definitivo. En 1233 recibiran uns terreos para construír o seu convento pero as querelas continuas co bispo farán que ata 1244, sentenza papal mediante, non poidan asentarse. O caso de maior gravidade ocorreu nos últimos anos do século en Ourense: noutro momento de revolta da cidade fronte ao seu señor o bispo, as milicias episcopais, acusando os frades de acoller aos rebeldes, asaltan e incendian o convento. Este feito sáldase con que tanto o bispo como o clero da cidade sexan excomulgados e obrigados a reconstruír o edificio, agora ladeira arriba nos arredores da cidade"

Estatua do rei Afonso IX (Sarria)

Arquitectura gótica

A chegada dos **mendicantes supuxo a introdución definitiva do gótico**, un novo estilo arquitectónico que dera os seus primeiros pasos nos mosteiros cistercienses e a través do Camiño de Santiago. Aínda que nin en Galiza nin en Portugal chegou a ter unha presenza tan xeneralizada como o románico, existen bos exemplos e conxuntos deste estilo.

Destacan especialmente **os conventos e igrexas das ordes mendicantes**, ao seren estas as que axudaron á súa difusión en todo o seu esplendor. É o caso de **San Francisco de Ourense**, co seu claustro de riquísima decoración, en ós arcos con dobres columnas e cada un dos seus capiteis diferente aos demais; **San Francisco en Lugo**, cuxas dependencias albergan na actualidade unha parte do Museo Provincial; **San Domingos de Bonaval en Santiago de Compostela**, cunha igrexa en tres naves, fronte á habitual estrutura con só unha; **São Domingos de Vila Real**, actual sé catedralicia da cidade; ou **Santa Clara e San Francisco en Porto**, moi modificados no seu interior por unha riquísima reforma barroca.

Especial pola relevancia do conxunto é **Pontevedra**, onde se reúnen conventos das tres familias: **dominicos, franciscanos e clarisas**. A riqueza desta cidade proviña especialmente da súa actividade portuaria, vinculada ao comercio de viño e salgadasuras, e viuse acrecentada desde 1467 coa creación polo rei Enrique IV dunha feira franca de 30 días de duración. Iso explica o seu crecemento demográfico, que obrigou a que as súas murallas fosen sucesivamente ampliadas, e o asentamento dos tres conventos. Do **de Santo Domingo**, actualmente parte do **Museo Arqueolóxico de Pontevedra**, só se

conservan as interesantísimas ruínas da cabeceira da igrexa coas súas cinco ábsidas salvados do proceso de demolición da década de 1870, momento en que tamén se derruíron as torres arzobispais do século XIII, símbolo do poder eclesiástico sobre a cidade. Con todo, si se manteñen as igrexas de franciscanos e clarisas.

Existe tamén un bo número de **igrexas** construídas no novo estilo, especialmente en vilas e cidades da **franca costeira**. É o caso da **igrexa de Santiago na Coruña**. Próximo, a escasos 20 km, destaca o conxunto urbano de Betanzos, con boas mostras

1. Catedral São Domingos (Vila Real) / 2,3. San Francisco de Ourense (Ourense)

desta época. Tamén merece a pena o desprazamento a Noia, a 30 km ao oeste de Santiago, para visitar as **igrexas de San Martiño e Santa María a Nova**. En Pontevedra sitúase **Santa María a Maior**, sufragada polo gremio máis influente da cidade, o dos mareantes. Aínda que xa a influencia renacentista comeza a facerse evidente especialmente na súa fachada (non en balde a súa construción iníciase xa a principios do século XVI), o conxunto da súa arquitectura é aínda debedora da tradición gótica.

Lonxe do litoral, a 15 km de Verín, sitúase unha igrexa rural de leste mesmo estilo: **Retorta**, en Laza. Moi próxima a ela, no primeiro recinto amurallado de Monterrei e ao pé da torre, atópase a **igrexa de Santa María de Graza**.

En **Portugal** o novo estilo tivo unha **importante difusión**, con mostras moi interesantes. Entre elas, a **igrexa**

matriz, agora catedral, de **Viana do Castelo**, construída entre 1400 e 1433, con estrutura en tres naves e unha portada moi ornamentada enmarcada por dúas torres. Outro exemplo é a **igrexa do mosteiro de Leça** do Balio en Matosinhos, herdeiro dunha congregación anterior de raíces visigóticas. Reconstruído na década de 1330, supón un interesante exemplo de arquitectura relixiosa fortificada, cuxa torre almenada de tradición románica non é allea á súa pertenza á Orde de San Juan de Xerusalén, comunidade á que foi entregada a comezos do século XII por doa Teresa e que tivo aquí a súa primeira casa en Portugal.

Son destacables os **núcleos urbanos** de **Barcelos** e **Guimarães**, xunto con importantes obras de acondicionamento da cidade en **Porto**.

1. Igreja matriz (Viana do Castelo)

2. Igreja de Leça do Balio (Matosinhos)

3. Igreja matriz (Barcelos)

No caso de Barcelos, o percorrido pode comezar pola colexiata. Trátase dunha construción do século XIII cunha fachada principal aínda románica pero apuntando trazas góticas no seu interior, dividido en tres naves con arcadas apuntadas. Ao sur desta igrexa, cara ao río, atópanse as ruínas do **antigo palacio dos condes de Barcelos**, condado creado en 1298 polo rei Dinís, o primeiro outorgado tras a independencia portuguesa. O palacio foi construído a comezos do século XV por Afonso, fillo bastardo de João I de Portugal, oitavo conde de Barcelos e primeiro duque de Bragança. Na súa época expúxose como un híbrido de palacio e castelo, do que xa non se conserva a torre senón unicamente a ruína da parte residencial, cunha das súas características chimeneas, como resultado dos danos tras o terremoto de Lisboa de 1755 e o abandono posterior. Chegouse a ditaminar a demolición das ruínas, cousa

Ponte medieval sobre o Cávado (Barcelos)

que nunca sucedeu. Actualmente están consolidadas e **albergan un museo arqueolóxico ao aire libre** que, entre outras pezas, inclúe a **Cruz do Galo**, en que se narra o soado episodio do galo resucitado que deu orixe ao característico emblema da cidade ou mesmo de Portugal. O **pelourinho** situado entre igrexa e palacio, de fuste hexagonal, data de finais do XV. O último edificio deste espazo, e case en fronte da colexiata, é a **casa dos Pinheiros**, igualmente gótica e coa súa fachada enmarcada en dúas torres. O conxunto complétase coa **ponte medieval** sobre o Cávado, construído en 1320 e que permitía o paso ao recinto amurallado, do que hoxe en día pervive a **Torre da Porta Nova** co seu correspondente acceso.

Estas mesmas necesidades defensivas levaron á construción da **muralla fernandina en Porto**, así chamada por concluírse baixo o mandato do rei Fernando. A antiga preto, da que queda un pequeno tramo xunto á cabeceira da catedral, era insuficiente para gocecer unha poboación crecente, o que motivou a construción da nova, que abarcaba unha superficie considerablemente maior. Aínda que foi en boa parte demolida no século XIX, consérvanse aínda algúns tramos e torres, así como unha **das portas, a do Carvão na ribeira**. Tamén de estilo gótico era a **antiga Casa da Câmara**, á beira da catedral e encostada á antiga muralla. Deste edificio, no que se reunían os representantes dos 24 oficios da cidade, consérvase a cimentación, sobre a cal se construíu unha construción contemporánea a modo de miradoiro urbano.

Torre da Porta Nova (Barcelos)

Guimarães conta cun interesante edificio **civil gótico**, os antigos **pazos do concello**, cos soportais en arco apuntado que comunican as prazas de São Tiago e da Oliveira. Tamén dispón de destacables **construcións relixiosas** neste estilo, en especial a **igreja de Santa Maria da Oliveira**, coa súa peculiar portada cun arco-retabo superposto a outro, igual, en que se abre o acceso. Está edificada no solar do antigo mosteiro, fundado por Mumadona Dias, que deu orixe á cidade. Nesta mesma praza atópase o **padrão do Salgado**, un fornelo gótico conmemorativo desta batalla en que tomaron parte tropas do rei Afonso IV de Portugal. Os **conventos de San Francisco e Santo Domingo** atópanse, como é habitual, fóra das murallas da cidade e ambos houberon de ser trasladados para a ampliación da preto e reconstruídos en torno ao ano 1400, aínda que os dous sufriron importantes modificacións en época moderna. Tamén de comezos do século XV é o **palacio ducal**, nas inmediacións do castelo. Do mesmo

xeito que o **palacio de Barcelos**, foi mandado construír por un dos homes máis ricos do Portugal do momento, o primeiro duque de Bragança, don Afonso. É de inspiración francesa, posúe catro torres e os muros entre elas encerran un claustro gótico. O edificio, a pesar da súa maxestosidade, quedou practicamente abandonado cando os duques mudaron a súa residencia ao palacio alentexano de Vila Viçosa. Rehabilitado desde 1933 como residencia oficial para o goberno portugués, parte do seu interior é visitable e nas súas coleccións destacan valiosos tapices.

Non se debe esquecer a **capela de San Juan da catedral de Ourense**, o mellor exemplo do gótico flamíxero galego. Foi construída a finais do século XV, tras os combates por facerse co dominio da cidade entre o conde de Lemos e o de Benavente quen, derrotado, tivo que acometer a reparación dos danos na fachada norte da catedral.

Igreja de Santa Maria Nossa Senhora da Oliveira (Guimarães)

Castelo e Palácio dos Duques de Bragança

Contorna do Castelo de Monterrei (Verín, Monterrei)

Castelos e fortalezas

Son tamén moitos os castelos que se ven modificados nesta época, froito da súa **adaptación a un uso residencial**. O exemplo máis claro é o de **Santa Maria da Feira**. Nado para asegurar a fronteira ao sur do Douro fronte ás tropas musulmás en tempos da reconquista, deu lugar a unha importante poboación aos seus pés onde se comezou a celebrar xa desde 1117 a feira que lle prestou o seu nome. Coa perda da súa condición defensiva refórmase en 1448 para adaptalo a unha función pancega, residencial, incluíndo moitos elementos da arquitectura gótica que lle dan a súa característica imaxe. Foi declarado Monumento Nacional en 1910.

Varios destes castelos naceron como **gornición das fronteiras** tras a independencia portuguesa, como é o caso dos de **Chaves** e **Monterrei**, inmediato a Verín, ou o de Bragança, localidade que recibiu o seu foro polo rei Sancho I en 1187 e en cuxa cidadela se atopa a **torre da homenaxe**, unha elegante construción gótica de 33 m de altura.

Castelo de Santa Maria da Feira (Santa Maria da Feira)

Castelo de Bragança (Bragança)

Outros farano como **defensa e vixilancia de rutas estratéxicas** (como o **castelo de Sarria**, sobre o Camiño de Santiago), ou o paso sobre ríos. Así sucede en **Mirandela**, como mostra a súa monumental ponte sobre o Túa, e no **Barco**, coa **torre de O Castro** vixiando o lugar onde se situaba a antiga barca de paso sobre o Sil, ao redor da cal se terminará por articular a nova vila.

A diferenza desta función defensiva e estratéxica, **os castelos en mans aristócratas** mostran un compoñente simbólico, **para marcar o poder do señor**. Así sucede no **castelo de Monforte de Lemos**, que conserva o seu recinto palatino acompañando á imponente torre da homenaxe de 30

metros de altura e outras dúas torres xunto con algúns lenzos da muralla do perímetro medieval, época en que constituía unha verdadeira vila-fortaleza nas saias do outeiro. O mesmo caso é o de **Monterrei** tras a creación do condado, en que á antiga **torre da homenaxe**, a das Damas, encóstase o palacio condal cos seus arquerías características.

Tales reformas falan claramente da relevancia dos señoríos cuxa xurisdición se exerce desde estes castelos: os condados de **Monterrei e de Lemos**, este último sen dúbida un dos máis poderosos de toda a Galicia medieval e moderna.

Castelo San Vicente do Pino (Monforte de Lemos)

Porta do Sto Atonio do Castelo(Mirandela)

Ponte sobre o Tua (Mirandela)

A política a finais da Idade Media: xogo de tronos

A nobreza foi gañando relevancia co avance dos anos. No século XIV e, sobre todo, o XV, os distintos reis casteláns terminarán por conceder grandes privilexios a estes aristócratas nos que apoiaban boa parte da súa poder. Fronte á debilidade dos reis casteláns, a Casa de Avis é especialmente forte en Portugal. Guerras, alianzas e novas dinastías protagonizan un xogo de poder en que mesmo Galiza chegou a estar, por dous anos, baixo o rei portugués.

En 1351 sobe ao trono de Castela Pedro I. O seu medio irmán Henrique proclámase igualmente rei tras ser recoñecido por boa parte da nobreza castelá e chegar a contar co apoio de Francia. A aristocracia galega (excepto o arcebispo compostelán, que será asasinado pola contra, era favorable ao rei Pedro, que busca apoios internacionais en Portugal e Inglaterra. A pesar de varias batallas favorables a Pedro, as cidades castelás resistense a aceptalo como rei e, camiño de Toledo, o seu medio irmán Henrique saíu ao seu encontro matándoo en combate. Estamos en 1369: Henrique II de Trastámara será desde este momento o novo monarca, aínda que non todo o reino aceptou a súa autoridade. Este foi o caso da maior parte de Galiza, que aclamou como rei a Fernando I de Portugal. Así se mantivo ata 1371, en que unha ofensiva de Henrique en

territorio portugués obriga a Fernando a retroceder e abandonar Galiza, que queda nova e definitivamente baixo o rei castelán.

“O máis interesante do tratado de paz asinado é que establece a unión dos herdeiros dos dous reinos, Castela e Portugal”

Unha década máis tarde producírase unha alianza entre ingleses e portugueses frustrada por unha campaña militar de Juan I, novo rei de Castela. O máis interesante do tratado de paz asinado é que establece a unión dos herdeiros dos dous reinos, Castela e Portugal. Pouco tardará en abrirse a loita pola súa sucesión: á morte do rei Fernando I, a raíña viúva defendía á súa filla Beatriz que, segundo o acordo, habería de

casar co propio rei Juan I de Castela, posibilidade que non gustaba nada á aristocracia portuguesa. A pesar de gañar varios combates en Portugal, Juan de Castela terá que enfrontarse con Juan de Avis (fillo ilexítimo de Pedro I de Portugal e chamado así por ser mestre da orde militar portuguesa de Avis), que viña de ser proclamado rei polas Cortes. Nesta batalla, que terá lugar en Aljubarrota (Leiría) en 1385, as tropas portuguesas vencerán de maneira esmagadora ás castelás, garantindo que Portugal continúe sendo reino independente.

Coa derrota castelá ábrese un capítulo que marcará as futuras alianzas internacionais portuguesas. Juan de Gante, fillo do rei inglés e xenro de Pedro de Castela, reclama o trono castelán. Chega á Coruña en 1386 e, cun certo apoio en Galiza, instala a súa corte temporalmente en Ourense.

Non consegue as súas aspiracións ao trono pero, unha vez en Portugal, onde cruza coas súas tropas minggadas por un brote de peste, a súa filla Filipa de Lancaster -ou de Lencastre- casará co rei portugués. Este matrimonio acordouse no Tratado de Windsor que selaba, ademais, un acordo comercial entre Inglaterra e Portugal en que fundamentan boa parte da súa actividade os almacéns ingleses en Porto, desde onde se daba saída á gran produción vinícola do Douro.

Para Portugal ábrese así un período de estabilidade política e prosperidade económica. Unha das consecuencias será a serie de expedicións marítimas, en boa medida capitaneados por Henrique ou Navegante, fillo menor dos reis. É agora cando, segundo parece, se descobre o arquipélago dos Acores e se inicia a navegación cara ao sur pola costa africana.

Sabías que?

Unha das pezas fundamentais desta expansión marítima foi Ceuta, conquistada por Portugal en 1415 e que seguirá sendo cidade portuguesa ata dous séculos máis tarde. Isto terá unha curiosa incidencia moi ao norte, en Porto: segundo a tradición, o rei pediría aos habitantes da cidade que entregasen todos os seus víveres á frota naval que partía á conquista ceutí. Só quedaron para os portuenses os refugалlos das reses, incluídas as tripas, coas que tiveron que alimentarse na cidade, xurdindo así non só una das máis típicas receitas da gastronomía local senón tamén o nome de tripeiros con que son coñecidos aínda hoxe os habitantes de Porto."

Torre Fortaleza (Sarria)

Os Irmandiños

Co gran poder que foran acumulando os aristócratas galegos, a finais da Idade Media prodúcense algúns dos máis soados abusos por parte destes señores laicos. Entre os máis coñecidos están os derivados da **encomenda**, protección que os aristócratas “ofrecían” a mosteiros e igrexas, autoproclamándose os seus defensores, para na práctica tomar os seus bens e rendas de maneira completamente impune. A pesar das súas reiteradas queixas ante os monarcas, débiles como estes eran, mal podían controlar os seus abusos. Ben é certo que moitos dos mosteiros pouco tiñan do esplendor doutras épocas: nos documentos da época é moi frecuente ver testemuños de como abades e monxes malgastaban os bens dos seus mosteiros, non rezaban e tiñan amantes e barregás vivindo con eles. Tampouco as monxas se resistían a esta vida disipada. Aínda así, é de imaxinar que o pobo había de sufrir abusos aínda máis intensos por mor da súa indefensión.

Era o caldo de cultivo perfecto para que se producise un **levantamento contrario aos grandes señores. É a revolta Irmandiña**, que tivo lugar entre os anos 1466 e 1469. A súa gran motivación era facer xustiza e combater os evidentes abusos dos grandes señores que substituíran á antiga aristocracia galega tras a subida ao trono de Henrique II. A alta aristocracia foi o seu principal obxectivo, tanto a laica como a relixiosa, xa que os bispos, como o de Ourense, e especialmente o arcebispo de Santiago, viñan actuando como os grandes señores que eran. Na revolta participaron os sectores sociais máis diversos, non só campesiños ou

pequenos burgueses, senón que tamén contaron co apoio de parte da igrexa, e o propio cabido compostelán chegou a axudala economicamente.

A actuación dos Irmandiños foi organizada e non espontánea, tentando seguir un criterio baseado en facer xustiza en nome do rei Henrique IV. As actuacións máis numerosas pasaron por **derruír o elemento máis visible e simbólico do poder dos señores, os seus castelos**. Uns 130 foron derruídos en Galiza, mentres moitos dos seus propietarios decidiron refuxiarse en Portugal á espera de tempos mellores.

O cambio de fortuna para os Irmandiños comezará en 1468, cando o monarca asina un pacto pacificador coa nobreza. Os nobres afectados pola revolta, comandados por Pedro Madruga, reorganízanse abandonando os continuos enfrontamentos entre eles para

combater o inimigo común. Regresan de Portugal e reciben o apoio do arcebispo compostelán Diego Fonseca e as súas tropas, co que **vencen aos Irmandiños de forma definitiva en 1474**. Moitos dos castelos tiveron que ser de novo construídos, en represalia, polo mesmo pobo que os derrubaba.

Sabías que?

Entre os castelos derruídos neste momento están a Rocha Forte en Santiago pero tamén as fortalezas do bispo de Ourense, tanto o Castelo Ramiro nos arredores da cidade como parte do seu propio pazo. En efecto, o enorme edificio actual érao aínda máis até ese momento, e estaba rodeado dun conxunto de baluartes (como mostra o nome polo que aparece referido na documentación medieval: os pazos, torres e curral do bispo), dos que varios foron derruídos polos Irmandiños.

O TEMPO DOS MODERNOS

Introducción

A Idade Moderna é un momento de profundos cambios e transformacións sociais e culturais que explican o paso do Antigo Réxime ao mundo contemporáneo. Trátase dun proceso lento e que non

ten lugar de forma simultánea en todo o mundo. Feitos que marcan o inicio dos tempos modernos son a toma de Constantinopla polos turcos, a invención da imprenta, unha burocratización da sociedade, ou o xurdimento de novos ideais.

No territorio da eurrrexión de Galiza e o Norte de Portugal pódese contemplar o esplendor do Barroco, un dos estilos artísticos que máis e mellores exemplos deixou. Tamén poderá gozar da riqueza arquitectónica dos números pazos que se conservan ou das fortificacións construídas nas estratéxicas zonas costeiras.

A Galiza moderna

A **Idade Moderna iníciase en Galiza a finais do século XV** coa chegada de **Fernando de Acuña** a quen se lle concede o título de Gobernador e Capitán Xeneral. A súa misión era pacificar á revoltosa nobreza galega. Con el iniciábase o que algúns chamaron **doma e castración de Galiza**. A situación que se atopou era un territorio no que a **maioría da xente vivía no mundo rural** e no que as cidades actuaban como centros desde os que se gobernaba a súa contorna.

Nas **rúas e prazas de Galiza** aínda se poden apreciar restos do chamado **estilo plateresco**, unha variante do gótico que nace en época dos Reis Católicos, e que deixou monumentos como o **Hostal dous Reis Católicos en Santiago de Compostela** ou a **basílica de Santa María a Maior de Pontevedra**.

En **Portugal**, mentres tanto, baixo o goberno dos **Ávis reinaba a paz**, o que permitiu que o país se envorcasse á exploración de novos territorios. A verdadeira **revolución** é a aparición do **estilo manuelino**, unha peculiar evolución do gótico flamíxero que tivo unha gran difusión no norte do país. Algúns dos mellores exemplos deste estilo atópanse en **Vila do Conde**, como a **igreja de Azurara**, o

convento de Santa Clara ou a **igreja matriz de São João Baptista**. Esta igrexa é unha das xoias do manuelino e foi declarada Monumento nacional en 1910. Consérvase tamén a capela de **Nossa Senhora da Boa Viagem**, mandada construír polo gremio de mareantes e un dos exemplos máis antigos que se conserva deste tipo no norte de Portugal. Un bo exemplo de arquitectura civil deste estilo en

Portugal, é a **Casa dos Costa Barros** en **Viana do Castelo**. A maior parte do edificio que se conserva hoxe é de época posterior pero mantívose nela unha interesante xanela de estilo manuelino que embelece o conxunto.

Cando en **1504 morre Isabel I de Castela** toda a coroa enmudece. Os vinte anos de goberno dos Reis Católicos foran un tempo de estabilidade pero a situación que se presentaba agora era unha incógnita. Non hai un herdeiro home, nin un pretendente aceptado por todos. O seu viúvo Fernando de Aragón é nomeado rexente pero sen apenas capacidade de intervir nas cuestións importantes. Ábrese entón un **baleiro de poder e xeneralízanse o desconcerto e a anarquía**.

En 1517 chegaba ao país un mozo criado na corte borgoñona e que apenas sabía unha palabra de español. O seu nome era Carlos e o seu destino crear un dos imperios máis importantes da historia da humanidade. Os seus inicios con todo non foron fáciles xa que ten que enfrontarse a dúas importantes

revoltas, as Xermanías en Aragón e as Comunidades en Castela. Galiza, que formaba parte da coroa de Castela, non será un escenario protagonista destes conflitos pero tampouco foi allea. O recordo do movemento irmandiño e a represión posterior seguía moi vivo. Se **Carlos I, foi o emperador dun extenso imperio, o seu fillo Felipe II será o rei da máis vasta monarquía que o mundo coñeceu**. Como o mesmo dicía, “no seu reino nunca se poñía o sol”.

Á morte de **Felipe II**, sucédeo o seu fillo Felipe III, un home pouco interesado polos labores de goberno e que vai ceder boa parte das súas tarefas a un favorito, que se coñece co nome de valido. Esta época supón a crise do sistema nado en épocas anteriores. O país non é capaz de manter a súa situación a nivel internacional, as derrotas sucédense e, a nivel interno, a poboación cae en picado e a produción agraria tamén. Os seguintes reis, Felipe IV e Carlos II, non terán moita máis fortuna. **Por iso, o século XVII é unha época que en España supón unha etapa de crise**.

1.Hostal dos Reis Católicos (Santiago de Compostela)
2.Santa María a Maior (Pontevedra)

Xanela manuelina (Viana do Castelo)

Igrexa matriz de São João Baptista (Vila do Conde)

Da Unión Ibérica á casa Bragança

En Portugal, a dinastía Avís chegaba ao seu fin tras a morte de Sebastião I. **A vacante no trono portugués abre unha nova etapa de inestabilidade e de incógnitas.** Moitos son os aspirantes ao cetro baleiro pero un logrará impoñerse a todos. Trátase de Felipe II que por aquel entón xa era rei de España e cuxos dereitos sobre o trono portugués eran o resultado da política matrimonial das casas reinantes en Castela e Portugal. **Os territorios peninsulares que quedaron baixo dominio de Felipe II,** unha vez que foi **coroado como rei de Portugal,** coñeceranse como Unión Ibérica, un proxecto político que permitiu que mantivesen a súa total autonomía en materia xurídica e fiscal. **A ruptura deste proxecto común** ten lugar en 1640 coa chamada **Guerra da Restauración portuguesa,** cuxos enfrontamentos continúan ata o Tratado de Lisboa de 1668.

O final da contenda marca o inicio dunha **nova dinastía,** a casa Bragança, coa que o país se aventura á **explotación económica dos seus dominios extrapeninsulares.** Brasil fai entrada na historia portuguesa con forza, con importantes reservas de ouro, que permiten que o Portugal do **último cuarto do XVII saia da posguerra e emerxa con gran impulso.**

Galiza e o Norte de Portugal convértese durante esta disputa, dada a súa proximidade, **nun dos escenarios máis importantes.** A situación de partida é a dunha raia na que xa existía unha liña defensiva onde

normalmente as fortalezas se situaban de forma paralela. Por iso, cando **estalan os enfrontamentos,** o que ocorre é que se **fortifican os castelos xa existentes.** Así sucede con Tui e a súa veciña Valença do Minho, ou con Chaves e Monterrei. Xunto coa reforma de estruturas anteriores tamén se reedifican novos fortes costeiros como o de **Vila do Conde, Nossa Senhora da Assunção,** tamén coñecido como de **São João Baptista,** ou o de **Forte de Santiago da Barra en Viana do Castelo.** Ambos os dous construídos a comezos do XVI e amplamente modificados a finais dese século e no seguinte.

Castelo de Bragança (Bragança)

O ocaso dos Austria e a chegada dos Borbóns

A **morte sen herdeiros** do último Austria, Carlos II, converteu a **Península Ibérica no escenario de disputa entre as grandes potencias internacionais**. É a coñecida como **Guerra de Sucesión**. Un dos episodios máis interesantes ten lugar xustamente fronte ás costas galegas. É a coñecida como **batalla de Rande**, á entrada da **ría de Vigo**, na que busca refuxio a frota hispano-francesa perseguida polos ingleses.

Rematada a guerra, a **vitoria de Felipe V abre unha nova dinastía, a dos Borbóns**, coa que se **estenden a España** moitas das **ideas reformadoras da corte francesa**. O seu reinado, un dos máis longos da historia, marca a primeira metade do século en España. É unha **época de reformas** e de cambios na que se loita por abrirse cara a novos mundos e na que o país é xa consciente de que non lle corresponde ese papel protagonista que tivera en centurias pasadas. As relacións con Portugal, que tamén vive un proceso reformista e aperturista, normalízanse. O éxito destas reformas será moi variable, como tamén o foi o seu alcance cronolóxico. A morte de Felipe V e o acceso ao trono do seu fillo, **Fernando VI**, **marcan un novo tempo para a política do país**.

Os Borbóns en España e a dinastía Bragança en Portugal provocan que **o século XVIII sexa un momento de cambio e crecemento continuado**. Na segunda metade de século a política reformista revitalízase en España da man de Carlos III, o alcalde de Madrid, e en Portugal co goberno do Marqués de Pombal, ministro de José I. Pero pronto empezan a aparecer detractores que pretenden que a situación volva atrás e que van aproveitar a morte en España de Carlos III, e en Portugal de José I, para paralizar as reformas que se tomaron. É por iso que a situación que Napoleón atopa é a de **dous países cunha sociedade dividida e gobernados por dous monarcas**, Calos IV e João VI, que **carecen dunha política clara e definida como os seus antecesores**.

Sabías que?

"Cóntase que na ría de Vigo aínda se poden atopar restos daquel convoi formado por dezanove galeóns españois, escoltados por vinte e tres barcos de guerra franceses, que portaban cento oito millóns de pezas de prata, ouro e outras mercadorías preciosas coas que Felipe V ía custear a Guerra de Sucesión. Atrasos burocráticos permitiron a chegada dunha frota anglo-holandesa que, tras a batalla, conseguiu levar apenas uns corenta millóns de pezas.."

Palacio de Mateus (Vila Real)

Os pazos: grandes xoias da cultura galaico-portuguesa

A historia destes anos é tamén a do **tempo dos fidalgos**, homes que loitan por achar un oco para ascender socialmente e lexitimar a súa condición. Por iso, invéntanse liñaxes e ascendencias míticas, e **constrúen casas que imitan á nobreza**, que é a clase á que aspiran incorporarse. Os pazos son un tipo de arquitectura que exemplifica como ningunha outra os valores e aspiracións dos seus produtores.

A xeografía galega e portuguesa están salpicadas por multitude de **exemplos desta tipoloxía**, ata o punto que resulta complicado atopar lugares onde non haxa algún. A pesar diso, hai determinadas zonas onde os pazos proliferaron en maior medida. Tal é o caso de **Vilagarcía de Arousa**, cabeceira dunha zona, a **comarca do Salnés**, que en época moderna coñeceu un crecemento sen precedentes, o que deu lugar ao xurdimento dunha serie de familias destacadas. En poucos lugares se aprecia tan ben a presenza deses fidalgos construtores de pazos como nestas terras, motivo polo cal son múltiples as mostras que chegaron até os nosos días.

O primeiro pazo do que se ten noticias é o de **Rubiáns**, mandado edificar por García de Caamaño, a quen se lle atribúe a fundación da propia cidade. No século XVIII, sobre este edificio do que apenas quedan restos, levantouse outro de acordo a novos gustos. Do conxunto actual destaca o habitual recurso ao león como elemento iconográfico, os seus coidados xardíns e o seu reloxo de sol.

Pazo de Bóveda (Monforte de Lemos)

En 1545, Álvaro de Mendoza e Soutomaior, membro doutra das grandes familias da zona, manda construír o **Pazo de Vista Alegre**. O lugar do seu emprazamento era privilexiado, pois permitía controlar todo o perímetro e tiña aos seus pés o porto. Actualmente, queda incluído dentro do trazado urbano. Á construción inicial engadíuselle un convento, unido ao pazo mediante un arco pasadizo e pechado cun muro perimetral que lle confire ao recinto a imaxe característica que agora presenta. Outros pazos da zona que merecen unha visita son os de **Ou Rial**, característicos pola súa capela e cruceiro, ou os de **Sobrán e de Pardiñas**, de finais do século XV e do XVI, respectivamente.

Por toda a **xeografía galega** atópanse moitos máis, vinculados ás grandes familias da época. Entre as mellores mostras atópanse pazos como o de **Tor en Monforte de Lemos**, o de **Bendoiro en Lalín** ou o **dos marqueses de Bóveda en Lugo**. En Portugal, un dos mellores exemplos é sen dúbida o **Palácio de**

Pazo de Tor (Monforte de Lemos)

Mateus en Vila Real, unha excelente mostra do barroco civil atribuído ao arquitecto Nicolau Nasoni, quen construíría a vivenda na década de 1740 e á que se lle engadiu unha capela igualmente barroca. O conxunto completáao o edificio destinado a adega. Por último, destaca o soar dos condes de **Resende en Vila Nova de Gaia**.

Caves de viño de Porto (Vila Nova de Gaia)

As adegas

Os descubrimentos traen tamén consecuencias. Aparece unha **burguesía comercial**, e con ela novos gustos e pautas de comportamento. A importancia da actividade mercantil será decisiva e aínda se pode observar en moitas das cidades do Eixo Atlántico como **Porto ou Vila Nova de Gaia**, onde nace a **Companhia Geral da Agricultura das Vinhas do Alto Douro**. Ambas as cidades son un bo exemplo de como as actividades económicas poden chegar a alterar a face urbana.

Actualmente, Vila Nova de Gaia é asociada de forma xeneralizada coas grandes adegas de viño de Porto, pero poucos saben que a orixe das mesmas sitúase nesta época, e máis concretamente na decisión do Marquês de Pombal de endurecer as condicións para a exportación de viño. Este incipiente comercio viñícola, nun primeiro momento, tiña unha importancia complementaria co resto de actividades económicas que se desenvolvían, pero será no século XX cando se poida falar dunha auténtica especialización. **Este é a orixe de adegas tan famosas como a de Calém, Sanderman, Ramos Pinto, Real Companhia Velha, Offley ou Ferreira.**

Real Companhia Velha (Vila Nova de Gaia)

Caves Calém (Vila Nova de Gaia)

Novas formas de Goberno

Pero na Idade Moderna non só emerxe unha nova clase social, tamén **as formas de gobernar cambian**. A distancia dos reis xera unha nova necesidade: crear institucións ou persoas nas que delegar as tarefas de goberno diarias das que xa non se poden ocupar. Aparece entón a **figura do corrixidor**, representante do rei nas cidades, que é común a Galiza e o norte de Portugal. A pesar da súa importancia apenas deixou mostras arquitectónicas. Unha excepción son as **Casas Reais do Corrixidor ou de Cimadevila en Ourense**, que estaban situadas entre os números 16 e 17 da actual praza do Corrixidor. Do edificio orixinal consérvase a inscrición dedicatoria, en que se distingue o escudo dos Reis Católicos e que hoxe se sitúa nunha fachada do século XIX.

Os **concellos**, como reunión dos cidadáns máis destacados da cidade, **gañan forza** e peso tanto en Galiza como en Portugal. Un dos mellores exemplos deste tipo de arquitectura son os **Antigos Paços do Concelho de Viana do Castelo**. Este edificio

“Os concellos, como reunión dos cidadáns máis destacados da cidade, gañan forza e peso tanto en Galiza como en Portugal.”

conxuga trazos do gótico con influencias do manierismo. O exterior é de sólida cantería e mostra un certo parecido cos antigos paços municipais de Guimarães.

Galiza, que a inicios da época moderna fora un dos territorios que máis custou pacificar e someter a control, contará ademais con outras institucións fundamentais que son a **Real Audiencia e o Capitán Xeral**. Ambas tiveron inicialmente a súa sede en Santiago, pero xa no último cuarto do século XV trasládanse **á Coruña** onde non contaron cunha sede fixa até que en 1748 se propón a construción de novas instalacións. Este edificio é o que hoxe ocupa a **Capitanía Xeral de Galiza**, que chegou até nós sen sufrir importantes modificacións máis aló das necesarias para adecuar o seu uso ás necesidades do século XX.

Pero non todo foi bo goberno e consenso ao longo desas datas. Son numerosos os momentos en que esta

1. Paço do Concelho (Viana do Castelo)
2. Casas Reais do Corrixidor (Ourense)

3. Paço dos Távoras (Mirandela)

sociedade vai estalar en conflitividade. Un dos escenarios deste episodio pódese observar en **Mirandela** no **Paço dos Távoras**, construído a comezos do século XVI e remodelado desde 1709 nun estilo barroco. Tras ser incautado á familia por orde do rei,

quedarán en situación de abandono ata ser comprado pola Cámara municipal de Mirandela, onde agora ten a súa sede.

Património etnográfico: os hórreos

A nivel económico vai ocorrer algo que **cambie a paisaxe dos campos galegos e portugueses** e sobre todo, que **altere a súa dieta**. Trátase da difusión dun novo cultivo chegado de alén dos mares, **o millo**. A súa introdución permite un aumento da produción e en consecuencia que a poboación creza, pero tamén xera a necesidade de ter un lugar no que almacenalo.

Nace un dos **elementos máis característicos do patrimonio etnográfico, os hórreos** ou canastros, chamados espigueiros nalgúñas zonas de Portugal. Interesantes exemplos deste tipo de construcións pódense atopar por todo o territorio. Ao tratarse de arquitectura popular asumen os materiais construtivos da zona e adáptanse ás características da produción agraria. Para comparar os hórreos das distintas zonas é moi recomendable visitar os das **Rías Baixas galegas, os de Ourense e os do Norte de Portugal**. Atoparase un gran contraste entre os hórreos construídos na ría de Pontevedra e os de Santa María da Feira, por exemplo.

Hórreo galego

Reforma e contrarreforma: O Barroco

A **aparición e a difusión da imprenta** é un feito que caracteriza e diferencia a cultura do mundo moderno de épocas pasadas. A posibilidade de imprimir diferentes copias dá pé ao nacemento do mundo do libro e a unha certa democratización da cultura que xa non é patrimonio exclusivo das comunidades eclesiásticas. A **primeira imprenta de Galiza**, e unha das máis antigas de España, estaba situada en Monterrei, moi preto de Verín. Foi alí onde se deu forma ao primeiro incunable galego, o **Missale Auriense**, que hoxe se conserva no **museo da catedral de Ourense**.

Xunto co gusto polo libro e a rápida difusión de ideas, Europa é sacudida polas ideas dun monxe agostiño, **Lutero**, que desde Alemaña **predica unha reforma radical da igrexa** que debía deixar de lado o seu poder terreal e volver centrarse no espiritual. A difusión do seu pensamento provoca unha reacción por parte do catolicismo que se acorda no Concilio de Trento. É a chamada **Contrarreforma**, que se caracteriza por unha **reafirmación da ortodoxia e a fe católica e dá lugar á aparición dun estilo artístico, o barroco**.

O barroco é unha reacción ante a reforma protestante: se esta defendía unha simplificación do culto e da arquitectura, agora vaise producir unha reafirmación do boato e da ornamentación. Trátase dun dos estilos artísticos que máis e mellores exemplos deixou no territorio do noroeste peninsular, o que demostra o éxito do espírito contrarreformista nesta área xeográfica.

Missale Auriense (catedral de Ourense)

Praza do Obradoiro (Santiago de Compostela)

Barroco en Galiza

É no **século XVII** cando se difunde con forza o barroco en **Galiza**, sendo **Santiago o principal centro difusor e creador**. A imaxe que actualmente transmite a cidade de Santiago, ese “mar de pedra”, é o resultado da importancia que a arquitectura barroca tivo na cidade. Nunha primeira fase, entre 1650 e 1750, as clases privilexiadas (nobreza, fidalguía e clero) empezan a construír grandes edificios de pedra que contrastan coa arquitectura popular tradicional, maioritariamente de pallabarro e madeira.

A **penetración do barroco en Santiago** empeza polo mosteiro de **San Paio**, que reforma a fachada que dá á **praza da Quintana**, e conclúe coa construción da **fachada do Obradoiro** da catedral e o pazo de **Raxoi**. Ao longo deste tempo a cidade concentrou aos máis sinalados arquitectos galegos, que deixaron mostras de enorme valía. Entre outras numerosas construcións, Domingo de Andrade é autor da torre do reloxo da catedral, a fachada barroca do convento de San Domingos de Bonaval, a casa da Parra e a Casa da Conga.

A **igreja da Compañía de Romay**, datada tamén nesta cronoloxía, é un excelente exemplo de adaptación das características do barroco á tradicional austeridade **arquitectónica dos xesuítas**. San Martiño Pinario tamén sofre unha importante reforma nesta época, da man de Frei Gabriel das Casas, o mellor representante do clasicismo compostelán. Outro arquitecto que tivo unha personalidade propia dentro das características xerais é Simón Rodríguez, que optou polo chamado **barroco de placas**, do cal hai un excelente exemplo na **fachada**

do convento de Santa Clara. Pero será, sobre todo Fernando de Casas e Novoa quen levou o estilo ao seu punto álxido coa monumental fachada da catedral.

Dada a difusión que o **barroco** tivo en **Galicia**, unha das súas características definitorias é a súa **gran adaptación aos materiais e características da contorna**. É por iso que no concello do **Barco de Valdeorras** ten un carácter singular. Entre os exemplos que sobreviven hai que destacar a igrexa de San Clemente en Cesures,

San Martiño Pinario (Santiago de Compostela)

a capela de Éntoma en San Xoán, a igrexa de San Martiño en Viloiira e a capela de San Sebastián en Xagoaza. A utilización da materia prima local apréciase moi ben, fronte á cantería en granito maioritaria do barroco do mundo urbano e mesmo de amplas

zonas do mundo rural. Nestes priman os muros de perpiaño en San Clemente de Cesures ou de cachotería na capela de Éntoma. A principal característica son as cubertas de lousa.

San Martiño Pinario (Santiago de Compostela)

Igrexa de Sta Baia de Arealonga (Vilagarcía de Arousa)

Casa do Raio (Braga)

Barroco en Portugal

En Portugal o barroco é un estilo que tivo unha **notable difusión** e que se vai a propagar en lugares nos que dunha maneira ou outra xa chegara o manierismo. Este estilo vai **difundir desde finais do século XVII** e até o XVIII, unha intensa actividade construtiva tanto relixiosa como civil que converte **Porto na capital do barroco portugués**. Un arquitecto sobresaí con forza neste momento, o italiano Nicolau Nasoni, quen realiza numerosos edificios como o frontal da igrexa da Misericordia e o conxunto dos Clérigos, no que destaca a torre de case 75 metros de altura. Tamén en **Matosinhos** vai remodelar por completo a Igrexa Matriz, que viña de época renacentista e que agora se vai adaptar por completo ao novo gusto barroco mediante unha rica ornamentación na que destacan os dourados. Pero será, sen dúbida, na fachada onde os trazos do barroco monumental de Nasoni mellor se aprecien.

Pero ademais daquelas obras nas que intervéñ directamente, o seu influxo apréciase noutras da época de diferente tipo. Pode verse **arquitectura relixiosa** como as distintas **reformas na catedral, a igrexa dos Terciarios do Carmen** ou a casa despacho da **Orde Terceira de San Francisco**. Xunto a elas, palacios que demostran o poderío das **elites locais**, como o palacio episcopal, que foi reconstruído, ou os de **São João Novo** e de **Freixo**.

A importancia da **renovación arquitectónica** que supuxo en **Porto o barroco** será continuada na década dos sesenta coa creación da **Xunta de Obras Públicas**. Noméase a João de Almada e Melo comandante militar e expónse unha reordenación do espazo urbano de acordo a criterios máis racionais. A particularidade, é que se trata dun dos primeiros planos que tenta albergar o conxunto dunha cidade na Europa da época. O eixo en torno ao que se debía organizar partía da Praza da Ribeira ata o

Campo de Santo Ovídio, actual Praza da República.

En **Braga o barroco** caracterízase pola súa **grande orixinalidade** e pola existencia dunha **linguaxe recargada, un antecedente do rococó**. No seu nacemento e difusión, este estilo contará co mecenado dos bispos da cidade, polo que se trata dunha arte maioritariamente relixiosa. Destaca a mediados de século a figura de Andrés Soares, un arquitecto que inicia o seu labor en 1753 sobre a

Igrexa da Misericórdia (Porto)

Interior Igrexa matriz (Matosinhos)

fachada da igrexa de Santa María Madalena da Falperra. Obra del son tamén excelentes exemplos de arquitectura civil como a Casa da Câmara e a Casa do Raio.

Pero será sobre todo o arquitecto Carlos de Amarante quen, apoiado polo marquês de Pombal, acabe por impoñer unha nova deriva no barroco da cidade, moito máis próximo ás formas do clasicismo. Un dos mellores

exemplos desta arquitectura atopémolo no Santuario de **Bom Jesús do Monte**, desde o cal se pode observar unha das mellores vistas da cidade. O máis característico deste edificio son as escaleiras que unen a parte alta da cidade co templo e que salvan un desnivel de case 116 metros. A ornamentación está moi coidada e en cada planta dispónse unha serie de fontes, cada unha delas con motivos escultóricos diferentes.

1.Santuario de Bom Jesús do Monte (Braga)/ 2.Torre dos Clérigos (Porto)
3.Casa da Câmara (Braga)

A conxunción destes elementos anteriores coas novas ideas dun barroco portugués coñecido como **barroco nacional**, dan lugar a unhas formas moi características. É un estilo que se aprecia mellor no mundo rural que no urbano e do que **Macedo de Cavaleiros** ten exemplos de altura, como as igrexas de Podence, Soutelo Mourisco, Grijó, Edroso, Chacim, Cernadela, Castelãos, Bornes, Vale de Prados e Vilar do Monte. Noutros casos tamén se constrúen igrexas ex novo como as de Murços, Macedo de Cavaleiros, Lamalonga, Ferreira, Bousende, Burga, Vilarinho de Agrochão ou Vinhas.

Ademais dunha importante arquitectura relixiosa, nesta zona conserváronse bos exemplos de **expresións populares como as alminhas de Ponte de Cernadela**, o equivalente aos petos de ánimas galegos. Máis excepcional aínda é que chegasen até os nosos días os pelourinhos de Chacim, Nozelos, Pinhovelo, Vale de Prados remanentes da importancia que a impartiación de xustiza do Antigo Réxime.

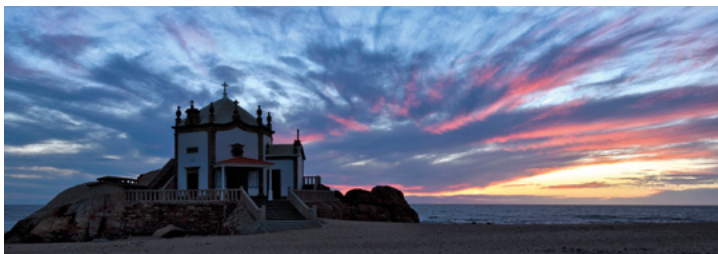
Na cidade portuguesa de **Mirandela** consérvanse bos exemplos da arquitectura popular deste mesmo período. Resulta difícil datar con exactitude este tipo de estruturas aínda que o seu valor patrimonial e etnográfico é innegable. Trátase ademais dunha das mellores expresións que a relixiosidade adoptou entre o pobo e un fenómeno que non coñece fronteiras, pois apenas se **rexistran diferenzas entre as terras ao norte e ao sur do río Miño**. Por iso a visita a este núcleo do nordés portugués é moi recomendable. Chegaron até a actualidade en bo estado un certo número de **alminhas** e **cruzeiros**. Dentro do primeiro grupo de alminhas merecen visitar as de **Barcelos, Caravelas, Cedães, Freixeda e Vila Boa**. Respecto ao grupo dos cruzeiros, resaltan os de **Abreiro, Santa Bárbara, Vale da Sancha e Vale de Salgueiro**. A maiores consérvase unha boa representación doutro tipo de construción de tipo popular pero cunha orientación radicalmente diferente, trátase dos pelourinhos. Bo exemplo son os de **Abreiro, Frechas, Lamas de Orelhão, Mirandela, Torre de Doa Chama e Vale de Prados**.

Igrexa de Vilarinho de Agrochão (Macedo de Cavaleiros)

Igrexa de Lamalonga (Macedo de Cavaleiros)

Capela do Senhor da Pedra (Vila Nova de Gaia)

Mosteiros e arquitectura

O inicio da época moderna é un momento de profundo cambio e transformación en dúas monarquías católicas como a portuguesa e española. **Na transición do século XV ao XVI** pónense en marcha diferentes proxectos de **reforma de mosteiros**. No caso español, a Reforma Observante desde San Benito de Valladolid, así como a creación da Congregación de Castela, pola cal moitos mosteiros de pequeno tamaño desaparecen e son incorporados a outros maiores, para mellorar o seguimento da norma e o control das rendas. Estes cambios chegarán tamén aos mendicantes, que foron sometidos a unha maior vixilancia. En Portugal esas reformas non afectan de igual modo pero, aínda así, acábase creando un mosteiro que actúe como casa nai da congregación en Brasil e Portugal. Trátase de São Martinho de Tibães, en Braga.

Un lugar onde se aprecian con nitidez as consecuencias deste proceso é o **mosteiro cisterciense de Oseira**, próximo ao Carballiño, que nace intimamente relacionado coa súa condición de lugar de paso cara ao devandito mosteiro. Fundado no século XII, un incendio destrúe boa parte das súas instalacións, reedificadas nos séculos XVI e XVII grazas ao rexurdir que vive a comunidade por mor da reforma.

En Portugal, é o **mosteiro de Serra do Pilar, en Vila Nova de Gaia**, o que mellor exemplifica as reformas e cambios que viven as ordes monásticas a inicios de época moderna. Este edificio constrúese no século XVI a instancias do rei, que decide trasladar un mosteiro en ruínas, o de Grijó, á serra de San Nicolás, xusto enfronte da cidade de Porto. O máis característico desta construción é que tanto a igrexa como o claustro presentan unha planta circular. Pero non deixa de ser significativo que a comunidade á que se lle entrega sexa a de San Agustín, unha orde que mestura elementos das ordes mendicantes e da vida eremítica.

Mosteiro de Grijó (Vila Nova de Gaia)

Convento de Vilar de Frades (Barcelos)

Arquitectura de novas ordes: xesuítas, xerónimos e lóios

Non só se reformaron vellas ordes senón que tamén se produce a difusión doutras novas como **os xesuítas**. No caso portugués, teñen máis importancia os xerónimos e os cóengos seculares de São João Evanxelista ou Lóios. Os primeiros máis interesados no estudo mentres os segundos se dedicaron decididamente á acción pastoral. Algúns dos mellores exemplos da arquitectura destas novas ordes son o **mosteiro de Santa María da Feira** ou a **igreja de Vilar de Frades**, no termo de **Barcelos**, primeira casa nai dos Lóios.

A difusión da orde xesuíta deixou diferentes mostras que comparten o gusto pola **decoración austera e sinxela**. O exemplo de maior relevancia é o **Colexio da Nosa Señora a Antiga** tamén coñecido como o **Colexio da Compañía en Monforte de Lemos**. A relación e o peso que os condes de Lemos tiveron na configuración da actual cidade é innegable.

“Escorial galego, conxuga as características do estilo herreriano cos principios da arquitectura xesuíta”

A historia de Monforte beneficiarase en gran medida da importancia que os Castro tiveron na política española da Idade Moderna. Non podía

ser doutra forma pois tratábase do núcleo central e homónimo dunha casa que acumulará algunhas das distincións máis importantes e de maior responsabilidade da España da época. Son membros do Consello de Estado, vicerreis de Nápoles e no caso do cardeal don Rodrigo de Castro, tamén do Supremo Consello da Inquisición.

Este edificio coñecido como **“o Escorial galego”**, conxuga as características do estilo herreriano cos principios da arquitectura xesuíta. A influencia das súas formas arquitectónicas propágase pola zona e proba diso é o **mosteiro beneditino de San Vicente do Piñeiro**, boa mostra do estilo herreriano en Galiza. Tamén vinculado á familia Castro nace o **convento de Santa Clara de**

Convento dos Lóios (Santa Maria da Faria)

Monforte que foi mandado construír pola muller do gran conde de Lemos, Pedro Fernández de Castro, tras quedar viúva e que hoxe reúne unha das máis interesantes coleccións de arte sacra con pezas de Gregorio Fernández, entre outros. Esta colección

completa a pinacoteca do colexio da Compañía, na que destacan obras de Andrea de Sarto e, sobre todo, do Greco.

Colexio de Nosa Señora a Antigua (Monforte de Lemos)

Os fortes costeiros defensivos

A época moderna é un período de inseguridade, no que as frecuentes guerras e a actividade pirata e bandoleira dan como resultado, fame e miseria na inmensa maioría da poboación. Neste sentido, o territorio de **Galiza e o norte de Portugal** seguen unha evolución paralela.

A **privilexiada situación xeográfica do noroeste peninsular é clave na súa historia**, xa que sempre foi considerado un lugar estratéxico. Por iso é polo que durante a Idade Moderna sufriu unha serie de **defensas costeiras**.

A política naval de Felipe II, orientada ao ataque das posicións inglesas suscita a reacción británica. Esta será especialmente virulenta coas costas situadas na zona atlántica, o cal queda patente tras o fracaso da Armada Invencible. Ademais das perdas de homes e barcos, os portos galegos e portugueses terán que facer fronte á contraofensiva inglesa que se dirixe contra Lisboa. Especialmente

“O sistema de fortes costeiros defensivos máis importante e planificado será o que defenda as distintas Rías Altas”

visible será este fenómeno no caso galego na cidade da Coruña, que

desde facía tempo era xa a sé da Real Audiencia, pero que será a partir desta inestabilidade cando a súa posición estratéxica obrigue a que a Coroa se reconsidere a súa formulación.

Ata entón a costa galega fora un lugar de paso e de abastecemento de homes e subministracións, pero os ataques de Francis Drake sobre Vigo en 1586 e A Coruña en 1589 poñen de manifesto a necesidade de reforzar as defensas. Esta situación de inestabilidade e de frecuentes ataques provoca que ao longo da costa galega prolifere toda unha sorte de estruturas defensivas que busca garantir a protección dos ataques. **O sistema de fortes costeiros defensivos máis importante e planificado** será o que defenda as distintas **Rías Altas**

Castelo de San Antón (A Coruña)

galegas. En todos elas establécense dous fortes enfrontados, a ambos os dous lados da ría, unidos entre si por unha cadea submarina que se pode tensar en caso de precisar pechar o tránsito.

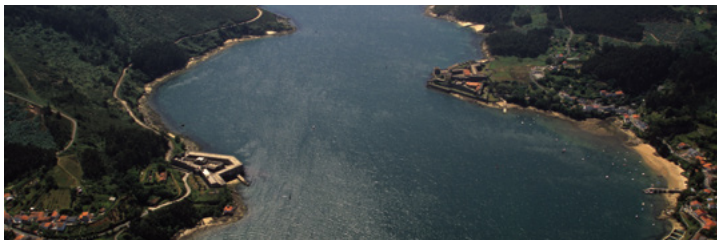
Pódese contemplar na **ría da Coruña**, os fortes de **Santo Antón e Santa Cruz**, no veciño concello de Oleiros. Ambas as estruturas sitúanse en illotes, aínda que o coruñés está agora comunicado por terra coa cidade albergando o Museo Arqueolóxico. Ambos os fortes, en estilo italiano a imitación de San Telmo en Nápoles,

están dispostos para protexer de maneira especial o porto coruñés que estaba baixo o control real.

En Portugal, ante o temor dos ataques dos corsarios inimigos de España, prodúcese tamén unha política de fortificación das posicións costeiras. Na zona de **Porto**, vai construír no século XVI o **castelo de São João da Foz**, á entrada do **río Douro** e, no XVII, as **fortalezas de São Francisco Xavier e Nossa Senhora das Neves** que protexen o estuario do río Leça e as poboacións de Matosinhos e Leça de Palmeira.

Forte Nossa Senhora das Neves (Matosinhos)

Ferrol como eixo da estratexia naval

A chegada ao **poder dos Borbóns** trouxo consigo a **creación de tres departamentos navais**, un dos cales se estableceu en Ferrol, que pasa a converterse nun dos eixos da estratexia naval. Este núcleo ocupa un lugar central dentro da estratexia militar borbónica a partir de 1726. Ponse entón en marcha a construción de dous **estaleiros militares**, un na Graña e o outro en Ferrol. Será a partir de 1749 con Fernando VI cando se separe o estaleiro, por unha banda, que se sitúa en Esteiro, e polo outro a propia capital departamental. O crecemento que coñecerá ao longo desta centuria é tal que á altura de 1789 era a maior cidade de Galicia.

A primeira da serie de defensas costeiras que se construíron da que hai constancia data de época de Felipe II e consistía nunha serie de tres fortes dispostos de forma triangular **a ambos os dous lados da ría de Ferrol, os castelos de San Felipe, San Martín e da Palma**. Este armazón defensivo sería reforzado e reformado co tempo coa creación do arsenal. Ademais, engadiránselle novas estruturas defensivas aproveitando a orografía da zona, como as baterías de San Carlos e San Cristóbal ou a polvoreira e cuarteliño do Vispón.

A construción do arsenal militar iníciase cando as instalacións situadas na Graña dan mostras de non ter a capacidade suficiente. O proxecto será exposto polo tenente xeral Cosme Álvarez en 1747 e finalmente aprobado en 1750. Supón a concreción do pensamento ilustrado

e a través das súas dimensións busca cumprir cunha función defensiva á vez que se converte nunha demostración do poder real.

Ao abrigo do crecemento do arsenal militar, a iniciativa privada comeza

“A construción do arsenal militar iníciase cando as instalacións situadas na Graña dan mostras de non ter a capacidade suficiente.”

a concentrarse na ría, aproveitando as vantaxes que ofrecían o notable crecemento da zona e a liberalización do comercio con América. Un dos primeiros será o arsenal da Cabana, con capacidade para construír buques de ata 35 m. de eslora e cuxo dique de mareas é case único na súa

1,2.Arsenal militar e dique do arsenal militar (A Graña, Ferrol) / 3. Castelo de San Felipe (Ferrol)

especie. Seguindo o mesmo esquema de racionalidade e proporción do arsenal foron edificadas dous novos barrios da cidade, sendo ademais o primeiro lugar de Galiza onde se crea unha alameda que actúa de transición entre a zona civil e a militar. Un é o **barrio de Esteiro**, aínda que hoxe está moi modificado polas novas construcións de Caranza. Foi pensado

para o aloxamento dos traballadores do estaleiro e organizado en base a seis rúas paralelas con outras menores que as comunicaban. Cun plan similar, pero perfeccionado, créase igualmente o **barrio da Madalena**, pensado para o persoal da Armada, e disposto entre o barrio medieval ferrolán e o de Esteiro.

Bairro da Madalena (Ferrol)

DA REVOLUCIÓN
AOS NÓSOS DÍAS

Introdución

A época contemporánea é un momento de profundos cambios e transformacións que afectan a todas as esferas. Coa chegada da Revolución Industrial produciuse

o paso do Antigo Réxime ao Novo Réxime, e con iso unha aceleración do tempo histórico.

As mudanzas á cidade chegan a Galiza e norte de Portugal, territorios cunha alta taxa de ruralización. Estes traslados, aínda que chegaron máis tarde que a outras zonas, provocaron unha transformación moito maior.

Preséntase un escenario en que as cidades cada vez cobran máis forza desde o punto de vista económico e social, e as novas ideas adquiren aquí unha dimensión antes descoñecida.

O escenario das Guerras Napoleónicas

Tras anos de duras batallas, no medio do rebumbio xorde un personaxe, Napoleón. A partir dese momento, a Francia revolucionaria pasa ao ataque contra os seus inimigos Inglaterra e Austria. Neste contexto España e Francia selan o tratado de Fontainebleau polo cal se acorda permitir que as tropas francesas atravesen a Península para conquistar Portugal e a división do país en tres áreas de influencia. Pouco tempo despois, a finais de 1807, iníciase a invasión. As tropas españolas lanzan o seu ataque polo norte, entrando por Valença e avanzando cara a Porto, que non tarda en caer. Polo sur fanse con Setúbal. Os franceses, pola súa banda, entran por Alcántara, desde onde se dirixen cara a Lisboa.

A rápida vitoria inicial e a retirada da familia real portuguesa a Brasil deberían despexar a situación, pero pronto as cidades españolas empezan a percibir ás tropas visitantes como unha forza de ocupación que toma posicións en lugares estratéxicos para as comunicacións co país veciño. Os desacordos no seo da familia real sáldanse co Motín de Aranjuez o 17 de marzo de 1808, polo que Carlos IV abdica e sobe ao trono o seu fillo Fernando VII.

A inestabilidade reinante é aproveitada polos franceses, que ao mando de Marat fanse coa capital. Apenas un mes máis tarde, pai e fillo reúnen en Baiona con Napoleón, quen aproveitando os enfrontamentos e o baleiro de poder obrígaos a renunciar ao seu favor e encomenda o trono ao seu irmán, Xosé I Bonaparte. Todos estes acontecementos acaban por provocar que se inicie a **Guerra de Independencia**, un conflito que se estende entre 1808 e 1814 e no que se van **enfrentar os partidarios de Antigo Réxime, chamados patriotas, cos afrancesados ou defensores dos novos tempos.**

• As guerras napoleónicas en Portugal

Galiza e o norte de Portugal acabaron por xogar un papel moito maior do que en principio se propuxo o emperador. O príncipe Rexente Don Juan decátase da rebelión español e, desde Brasil, declara o 9 de maio formalmente a guerra aos franceses. **O primeiro núcleo en levantarse será Porto**, onde o xeneral Bellesta fai prisioneiro ao seu homólogo francés, Quesnel. A noticia desta revolta esténdese rapidamente polo norte. Primeiro chega a Trás-os-Montes, onde o antigo gobernador de armas da Provincia, Manuel Jorge Gomes de Sepúlveda, lidera o movemento que vence en Chaves, Miranda do Douro, Torre de Moncorvo e Vila Real, e de aquí propagarase por toda a rexión. Isto provoca que se organicen milicias en lugares como Bragança e, máis tarde,

en Viana do Castelo, Guimarães, Caminha, etc. **O 18 de xuño o pobo amotínase en Porto**, e liderado polo capitán João Manuel de Mariz **logra a vitoria** e establecen unha Xunta Provisional do Supremo Goberno do Reino, que estará encabezada polo bispo D. António de S. José e Castro.

Aos levantamentos populares súmase a axuda británica, que será decisiva ao longo da contenda. Portugal era un valioso aliado e, por iso, un desembarco liderado por **Arthur Wellesley**, preito de **Figueira da Foz**, sentencia o **dominio francés**. Junot, máxima autoridade delegada por Napoleón, non ten máis remedio que asinar un armisticio polo cal abandona o país en navíos británicos.

• As guerras napoleónicas en Galiza

A presenza das tropas francesas non durou moito en territorio galego, pero aínda foi menor en Vigo onde, o 28 de marzo de 1809, unha sublevación organizada polo capitán Cachamuíña acaba coa expulsión dos franceses. **A reconquista de Vigo marca o inicio da sublevación no territorio galego** até o punto de que anos máis tarde Fernando VII recoñecerá esta iniciativa co título de leal e valerosa. Pouco tempo máis tarde, **tras a batalla de Pontesampaio en Pontevedra, o 9 de xuño de 1809 os franceses abandonan definitivamente o país.**

1. Ponte Sampaio (Pontevedra) / 2. Xardins de San Carlos (Elviña, A Coruña)

Na Coruña, as **reminiscencias da batalla de Elviña** están tamén aínda moi presentes. Nesta desigual batalla, que ten lugar o 16 de xaneiro de 1809, as tropas británicas encabezadas por sir John Moore fixeron fronte a un continxente francés mellor abastecido e máis numeroso e lograron resistir o tempo suficiente para que se puidesen evacuar os soldados. Hoxe, no lugar de Elviña, unha placa lembra a sir John Moore e, nos xardíns de San Carlos, consérvase a tumba deste afamado militar inglés.

Sabías que?

A pesar da súa brevidade, é fácil identificar os escenarios das Guerras Napoleónicas na actual Galiza. En Vigo consérvanse aínda restos do castelo de San Sebastián e do de O Castro. Lembran aos protagonistas deste episodio numerosas rúas como a de Vázquez Varela, a de Cachamuíña ou a da Vitoria, e tamén monumentos como o da Reconquista, na praza da Independencia. Mesmo se poden contemplar algunhas das bandeiras da Reconquista e o sabre do mariscal Soult, no museo Quiñones de León.

Novos tempos, novas ideas: O liberalismo

A historia destes séculos é un relato do progreso do ser humano, que incorpora importantes innovacións tecnolóxicas á súa vida. Tanto en España como en Portugal **a primeira gran revolución foi a chegada do liberalismo**. Trátase dunha corrente de pensamento e de actuación que se estende por todas aquelas cidades nas que aparecera unha burguesía comercial. Este sector enfrontábase con aqueles partidarios de que o sistema permaneza igual que antes, os absolutistas. A loita entre ambos os bandos dará lugar **a un século XIX moi convulso, que se manifesta de forma diferente en Portugal e España**.

As Guerras Liberais

No caso portugués a situación que quedou tras a derrota napoleónica era desastrosa. A familia real permanecía en Brasil mentres que un lobby inglés controlaba a metrópole. Neste contexto, cando morre o rei João VI, vaise producir unha disputa polo trono entre os seus dous fillos, Pedro e Miguel, cada un dos cales estará apoiado por un bando diferente. Son as denominadas **Guerras Liberais**, que se prolongan entre 1828 e 1836 e nas que **se enfrontan absolutistas e liberais**.

Un dos **escenarios máis importantes será a cidade de Porto**, que a inicios do XIX contaba cunha importante **burguesía comercial que apoiará de forma decidida aos liberais**. En xullo de 1832 un continxente de liberais desembarca na praia de Pampelido, entre Perafita e Lavra en Matosinhos, que hoxe se coñece como Praia da Memória polo obelisco conmemorativo que se erixiu anos máis tarde. Despois de acampar en Pedras Rubras, diríxese a Porto de onde as tropas reais fuxiran. A partir de entón prodúcese a contraofensiva absolutista, o vizconde de Santa Marta concentra en Vila Nova de Gaia as súas tropas. A loita, que se

estende durante algo máis dun ano, até agosto de 1833, válelle o sobre nome de "cidade invicta".

A guerra causou notables estragos que aínda se poden apreciar en moitos dos **edificios** que chegaron até os nosos días como a **Quinta de Covelo ou o forte de São Francisco Xavier**. Este último estivo ocupado durante a contenda polas forzas leais a Miguel I e foi bombardeo en numerosas ocasións. Tamén se conserva o mosteiro da Serra do Pilar, en Vila Nova de Gaia, que foi utilizado como cuartel.

Este episodio resultou decisivo e acabou por inclinar a balanza a favor

Mosteiro da Serra do Pilar (Vila Nova de Gaia)

Igrexa de Sta Maria de los Dolores (Lalín)

de Pedro IV e como recoñecemento o seu corazón consérvase aínda na igrexa da nosa Señora da Lapa. A súa vitoria debeu ser a das ideas liberais pero, para conservar o trono de Brasil, vese obrigado a abdicar na súa filla. A subida ao poder de María II non significou nin moito menos a aplicación do ideario liberal. Nunha evolución

semellante á que vive España no século XIX, a raíña portuguesa aproveitouse do apoio liberal para chegar ao poder pero vai gobernar co apoio da facción maioritaria, os moderados. Á marxe quedaba a facción radical que non logra ver satisfeitas as súas aspiracións.

Obelisco, Praia da Memória (Matosinhos)

Portugal na segunda metade do XIX: Do rotativismo á Primeira República

Co paso do tempo a sociedade e a cultura portuguesa empezaron a avanzar cara a unha dirección, mentres que a monarquía non mostraba esa mesma permeabilidade. Baixo o goberno de Luís I, vaise **instaurar o rotativismo**, que toma como modelo o sistema parlamentario inglés e que se basea na **alternancia no poder de dous partidos** que en principio representan ideas contrarias. Son o **Partido Regenerador** e o **Partido Progresista**. Con iso o que se pretendía era contentar ás diferentes partes e conseguir así a estabilidade. Detrás desta nova concepción atopábase a súa man dereita Fontes Pereira de Melo.

Pero na aparente calma lograda, enseguida empeza a haber lugar para aqueles que non se sentían representados, converténdose en maioría a medida que avanza o século. Esta é a situación que se atopa Carlos I cando herda o poder. Ante este panorama, confía progresivamente **o goberno a Joao Franco**, un home partidario de solucións de forza cuxas medidas non fan senón **agrar a tensión**.

○ 1 de febreiro de 1908 a familia real portuguesa regresaba a Lisboa tras unha longa ausencia cando un grupo de exaltados lles dispara, morrendo así o rei e o seu herdeiro. De pouco serviron os intentos do herdeiro, Manuel II, de formar un goberno que establece a situación. ○ 5 de outubro de 1910 **unha revolución republicana proclama a Primeira República Portuguesa**.

O regreso de Fernando VII

Neste mesmo século **España** tamén se debate entre o **liberalismo** e o **absolutismo**, pero a situación é aínda máis inestable. O fin das Guerras Napoleónicas supuxo a **volta de Fernando VII**. Tras anos de guerra nos que a súa figura fora idealizada é chamado O Desexado. Pero a situación que se atopa é a de dous mundos enfrontados, o dos absolutistas e o dos liberais. Pronto os feitos e as decisións do monarca deixaron clara a súa inclinación cara a posturas absolutistas. Os liberais van organizar diferentes pronunciamentos ou intentos que van marcar o **devir político**. Inaugúrase así unha **tradición do exército de intervir na esfera pública** que será clave ao longo dos séculos XIX e XX.

Praza de María Pita (A Coruña)

Sabías que?

Un dos lugares onde mellor se aprecia a situación vivida ao longo do século XIX é na Coruña. Un núcleo no que habitaba unha importante burguesía na que se estenderon rapidamente as ideas liberais e, por iso, vaise converter nun dos lugares onde a acción dos pronunciamentos se deixe sentir con máis forza. O primeiro, ten lugar en 1815, liderado por Juan Díaz Porlier, que mostra abertamente a súa desconformidade coa política do monarca de non respectar as Cortes de Cádiz. Isto provoca que sexa enviado ao castelo de San Antón, onde organiza un novo intento. Juan Díaz Porlier consegue lanzar a súa proclama e facerse co control da Capitanía Xeral. Posteriormente, diríxese ao mando das súas tropas cara a Santiago de Compostela, pero é traizoado e devolto á Coruña, onde é interrogado na Real Audiencia. Os seus últimos días pásao no castelo de San Antón e é trasladado ao Campo da Leña, onde é axustizado. Anos máis tarde, nese lugar que hoxe se coñece como Praza da Liberdade, levantouse unha estatua na súa honra. Outros escenarios tamén manteñen vivo o recordo deste personaxe como o Castelo de San Antón ou a Real Audiencia.

Do Trienio Liberal ás Guerras Carlistas

Os **liberais** organizan diferentes pronunciamentos, até que en 1820 logran facerse co control dando **comezo ao chamado Trienio Liberal**. Tras unha breve paréntese de tres anos, o rei recupera o poder grazas á axuda dos Cen mil fillos de San Luís que, ao mando do duque de Angulema, combatían pola volta ao absolutismo. Iníciase a chamada década ominosa que perdura ata a defunción do monarca.

Á morte de Fernando VII, sen herdeiro home, prodúcese unha disputa pola sucesión entre a súa filla e herdeira, Isabel, e o seu tío Carlos María Isidro. Son as **Guerras Carlistas**, un enfrontamento que se salda coa vitoria dos isabelinos, maioritariamente liberais. A división do país a nivel ideolóxico ten o seu fiel reflexo no mapa distinguíndose diferentes zonas de influencia. Así, o lema “Deus, patria e rei” calou moi fondo en sociedades nas que, como a galega, a igrexa e os sectores privilexiados tiñan un peso significativo. En Galiza, unha das zonas onde este movemento adquiriu maior importancia foi a comarca do Deza, onde se organizarán diferentes partidas que en 1835 intensifican a súa actividade e forzan a intervención das tropas gobernamentais.

Unha raíña no poder: Isabel II

O final da primeira guerra carlista non supuxo nin moito menos a pacificación da situación. De feito, este conflito reactivase en numerosas ocasións e a súa vivencia como ideoloxía política chega até o propio século XX. O reinado de Isabel II será todo menos unha época de calma. Iníciase baixo a rexencia da súa nai, María Cristina. Á inestabilidade que implica o goberno dun rexente hai que sumarlle o conflito bélico que sacode o país. A proclamación da maioría de idade de Isabel II e o final das Primeira Guerras Carlistas non solucionaron a situación. O país seguía **dividido en dous bandos irreconciliables** e, do mesmo xeito que ocorrera en Portugal, a raíña ten que apoiarse nos liberais para chegar ao poder. Isto provoca o descontento dunha parte importante da sociedade. A particularidade española é que o **exército vai ter un papel decisivo**.

Pouco tempo máis tarde en 1820, prodúcese a **proclamación da Constitución de 1812**. Sumábase así A Coruña, xunto con outras cidades galegas como Ferrol e Vigo, ao **pronunciamento de Rega** que abría o coñecido como Trienio Liberal. A participación coruñesa neste caso foi decisiva. Un novo personaxe chega nesta época, trátase de Espoz e Mina, que é nomeado Capitán Xeral. En 1823 A Coruña convértese, xunto con Cádiz, nun dos últimos bastións liberais e sufrirá durante dous meses e medio o asedio dos chamados Cen mil fillos de San Luís.

A Gloriosa: a revolución que puido ser

En setembro de 1868 a **Gloriosa pon fin ao reinado de Isabel II** que abandona o país rumbo a Francia onde abdica a favor do seu fillo. Iníciase o chamado **Sexenio Democrático** no que se tentaron poñer en marcha diferentes solucións que buscaban a instauración dun sistema de corte liberal. A primeira medida proposta foi proclamar unha monarquía constitucional. O elixido foi Amadeo I de Saboya, pero o seu reinado será efémero pois non conta con apoios. Ante o fracaso da vía monárquica óptase pola proclamación da Primeira República que desde o principio tense que enfrontar á existencia de dous bandos irreconciliables, unha tendencia centrípete e unitaria, e unha centrífuga e federal. A imposibilidade de chegar a un consenso e o aumento da tensión, son o caldo de cultivo perfecto para que o futuro Alfonso XII e os partidarios da Restauración Borbónica planifiquen o seu regreso, o que ocorre en 1874.

A Restauración

Alfonso XII, fillo e herdeiro de Isabel II, inicia un **proceso de restauración** do poder real. O sistema instaurado era unha **monarquía institucional**. Para asegurarse o control e a estabilidade recórrese a unha solución á portuguesa, a alternancia de dous partidos no poder, o Partido Progresista e o Partido Conservador. O éxito inicial da **Restauración Borbónica comeza a racharse a partir do desastre do 98**. A perda da última das colonias foi un xerro de auga fría para un país moi apegado a ese pasado de dominio ultramarino. Toda unha xeración do 98, quedará marcada por el. Pero non só iso, a aparente calma conseguida tamén se cambalea e as solucións adoptadas non fixeron senón agravar o problema. Buscando recuperar o prestixio e famas perdidas, España decide entrar na carreira de colonización africana. A zona que lle tocou en sorte na repartición foi parte do actual Marrocos. O que non se tivo en conta foi o gasto en homes e recursos que serían necesarios para efectivamente lograr un control.

Esta é a situación que se atopa Alfonso XIII cando é declarado maior de idade en 1902. O sistema bipartidista tamén empeza a dar sinais de esgotamento e as ideas relacionadas coa necesidade de adoptar medidas de forza cada vez contan con máis adeptos. Neste contexto ten lugar o **desastre de Annual** no que o exército español sofre unha severa derrota a mans dos rifeños. Os acontecementos precipítanse e ante o descontento xeral o rei confíalle o goberno ao xeneral Miguel Primo de Rivera que acaba de dar un golpe de estado. Os primeiros anos do seu goberno van caracterizarse por un relativo éxito, sobre todo en materia militar. Pero tras as vitorias iniciais, unha vez que se tenta

realizar a transición cara a un sistema civil, empezan a xurdir os problemas. Cando en 1930 o xeneral presenta a súa renuncia, o rei ten que asumir as tarefas de goberno pero a súa figura estaba totalmente desprestixiada polo apoio que lle prestaba e a crise económica era dominante. Obrigado polas circunstancias, convoca unhas eleccións municipais nas que se van a presentar tanto candidaturas monárquicas como republicanas. A pesar de que o resultado foi unha maioría abafadora para os realistas, a vitoria republicana nas cidades leva a que o 14 de abril de 1931 **se proclame a Segunda República**.

O Rexurdimento

A medida que as **ideas liberais** ían penetrando entre a incipiente **burguesía comercial** facíao tamén outro tipo de concepcións ideolóxicas. Unha das máis singulares e representativas no caso galego será o **provincialismo**: un movemento que recolle unha vella aspiración, que Galiza sexa considerada a efectos administrativos unha única provincia. Pretendíase con iso volver á situación anterior á división provincial de Javier de Burgos, que supuxera a desaparición da provincia/reino de Galiza e a súa división nas provincias actuais.

En 1846 o descontento xeral fai eclosión en Lugo, onde se pronuncia o coronel Miguel Solís. O exemplo enseguida se estende polo territorio galego até chegar á propia capital, onde o 15 de abril **constitúese a Xunta Superior do Reino de Galiza**. A resposta do goberno non se fará esperar e os sublevados serán xulgados e condenados á morte na vila coruñesa de Carral, por iso é polo que serán coñecidos como os Mártires de Carral. A este movemento séguelle na **segunda metade do XIX un fenómeno cultural e literario que supuxo todo un revulsivo para a defensa da lingua e a cultura galegas, o Rexurdimento**, que terá en Rosalía de Castro (Padrón), Eduardo Pondal (Ponteceso) e Manuel Curros Enríquez (Celanova) aos seus mellores representantes. A súa obra será o precedente necesario dunha serie de movementos de corte galeguista que arrincan xa a finais do século XIX, pero que será na primeira metade do XX cando alcance o seu punto máis notorio coas Irmandades da Fala e o Grupo Nós, o coñecido como Cenáculo Ourenán.

A crise da restauración e as primeiras experiencias republicanas

A chegada do **século XX** supuxo a **ruptura do fráxil** equilibrio que se conseguira. En Portugal, a Primeira República portuguesa tívose que enfrontar a unha difícil conxuntura internacional marcada pola Primeira Guerra Mundial e as súas consecuencias económicas, e acabou por derivar nos anos vinte nun sistema de corte autoritario, o Estado Novo, que con certos cambios foi a orde vixente ata a Revolución dos Caraveis en 1974.

Tamén en España a Segunda República tense que enfrontar a unha difícil conxuntura económica e social. En xuño de 1936 o alzamento do xeneral Franco pon fin a este réxime e dá inicio a unha longa Guerra Civil (1936-1939) que sacudirá o territorio peninsular.

A Guerra Civil

A **Guerra Civil española** foi unha **disputa interna** na que se **enfrontaron republicanos e nacionais**. Pero foi tamén, o primeiro escenario no que se enfrontaron as grandes potencias da época e funcionou como auténtico ensaio do que habería de ser a Segunda Guerra Mundial. Neste sentido o papel xogado por Galiza non se pode tachar de relevante pois as tropas franquistas apenas atoparon con resistencia e alí onde as houbo a súa duración e alcance foi limitado. (Caso dos carrileiros en Verín ou dos obreiros industriais en Ferrol).

A rápida vitoria franquista en Galicia obrigou a que moitos republicanos buscasen refuxio no monte. Ao principio coa esperanza de que sería un agocho transitorio. Son os chamados **maquis**. Para algúns bandoleiros sen escrúpulos, para outros loitadores pola liberdade. Fora ou non lexítima a súa causa, a existencia destes individuos prolóngase neste tempo até case os anos sesenta. A súa clandestinidade dificulta atopar restos que poidamos dicir que fosen xerados por eles, pero os montes galegos conservan en boa medida as estruturas de comunicación que eles usaban e semellante xeografía polo que é fácil viaxar no tempo penetrando neles.

Quizais unha das zonas onde máis fácil resulte sexa o **val de Monforte**, onde foi axustizado o último maquis galego, e que aínda hoxe conta con **toda unha rede de comunicacións formais, camiño e estradas**, que permitían o paso ao veciño Ourense.

Sabías que?

Case todas as cidades galegas conservan aínda hoxe restos ou placas que conmemoran a aqueles que foron represaliados por pensar diferente. Mesmo se poden visitar os lugares onde se sabe que se realizaban os fusilamentos como o muro do cemiterio de San Francisco en Ourense, o Cemiterio Civil de Pereiró en Vigo ou a illa de San Simón, utilizada como presidio durante esta época.

A Transición

Tras anos de goberno franquista a sociedade e a economía españolas provocaran grandes transformacións que alteraron por completo o panorama. Por iso, cando o 20 de novembro de 1975 Franco exhala o seu último alento iníciase un proceso de transformación das vellas estruturas da ditadura para dar acubillo a novo sistema: **a democracia**. Unha forma de goberno que se concreta na **aprobación dunha Constitución na que se recoñecen os dereitos e liberdades fundamentais**.

A España que se atopa é un mundo devastado pola guerra e na que a industrialización era aínda unha aspiración para a maioría dos sectores produtivos. Á súa morte en 1975, o país vira incrementada a súa poboación ata cifras xamais alcanzadas e os sectores económicos foron reconducidos.

Industrialización: o sector industrial conserveiro

O primeiro sector industrial que despunta é o conserveiro, no que a **finais do século XIX Galiza xa era a principal produtora de España**. A situación de partida era unha longa tradición de venda e exportación da sardiña e outros peixes, que mediante diferentes técnicas de conservación eran enviados a mercados próximos como o portugués. A chegada dos cataláns, a finais do século XVIII, vai introducir importantes novidades tanto nas técnicas de pesca como de conservación, até o punto de provocar unha certa masificación dos calados. A proliferación das novas industrias esténdese precisamente por aqueles lugares onde xa chegaran os fomentadores cataláns, aínda que entre os novos promotores haxa tamén novas xentes.

Sen dúbida un dos lugares onde mellor se pode apreciar o nacemento desta incipiente industria é na **Ría de Arousa**, onde se instalaron algunhas **das primeiras factorías, como a conserveira de Goday na Illa de Arousa**. Recoméndase a visita á **Illa de Sálvora**, en Riveira, hoxe parte do **Parque Nacional Marítimo-Terrestre das Illas Atlánticas de Galiza**, onde se poden visitar os restos dunha das poucas salinas que había en Galiza en época moderna e onde a finais do século XVIII se vai construír unha factoría dedicada a esta actividade.

O crecemento deste sector continuará de forma favorable até a Primeira Guerra Mundial, aproveitándose especialmente desta conxuntura bélica para crecer de forma exponencial. Pero o final da contenda e o descenso da demanda supuxeron unha relativa crise. Haberá que esperar até o franquismo e os plans de desenvolvemento, entre os que vai destacar especialmente a cidade de Vigo, onde se instalou a factoría de Citroën.

1. Illa de Sálvora (Riveira) / 2. Monumento A Serea (Illa de Sálvora, Riveira)
3. Fábrica da Citroën (Vigo)

Estación de tren (Peso da Régua)

Revolución dos transportes: o ferrocarril

En Portugal é este momento no que se **produce o despegamento da cidade de Matosinhos**, tras a construción do porto de Leixões. Ademais, supuxo a superación dun problema que a rexión de Porto viña arrastrando desde antigo que era a **capacidade de navegación do río Douro**.

A nivel económico, nesta época contemporánea prodúcese unha notable transformación no norte de Portugal e en Galiza. **A primeira revolución foi a dos transportes**, e en concreto a chegada e **difusión do ferrocarril**, que permitiu a conexión de territorios ata entón mal comunicados e convertidos en periferia. A construción da **Linha Norte en Portugal** foi un proceso relativamente rápido e efectivo e en menos de 25 anos (1853-1877) Lisboa e Porto quedaban unidas. Nada semellante ocorreu en **Galicia**, onde a **falta dunha organización estatal** que coordinase os diferentes esforzos levou a que pequenas vías se fosen construíndo de forma autónoma. Ademais de ser unha construción lenta e descontinua. Mentres que o primeiro tramo que unía Carril e Santiago de Compostela foi inaugurado en 1873, ata o ano 1958 Ourense e Santiago non foron unidas por tren. **As estacións de tren son un dos**

modelos arquitectónicos máis singulares do século XX. En Galicia destaca a da **Coruña** que foi inaugurada en 1935 seguindo o **estilo neorrománico**. Nada que ver con outras estacións como a de **Santiago ou de Ourense** que tentan imitar a **monumentalidade do tradicional pazo galego** e que foron realizadas en décadas posteriores.

“As estacións de tren son un dos modelos arquitectónicos máis singulares do século XX”

En relación co ferrocarril e coa historia do **patrimonio industrial galego**, resulta imprescindible a visita á que foi un dos nodos ferroviarios galegos, **Monforte de Lemos**. Aquí, sitúase o **Museo do Ferrocarril de Galicia** no que se conservan diferentes locomotoras históricas e restos do que foron os tempos desta actividade.

Ponte metálica (Peso da Régua)

As pontes como grandes eixos de comunicación

As obras de enxeñería, e en concreto as pontes, merecen un capítulo á parte dentro deste momento de **desenvolvemento dos grandes eixos de comunicación**. A finais do século XIX a importancia que adquirira a actividade comercial en torno ao **vinho do Porto** fan necesaria a construción dunha ponte que una a cidade con Vila Nova de Gaia. Trátase da coñecida **Ponte de Luis I**, obra do enxeñeiro belga Théophile Seyrig que se inicia en 1881 e se acaba en 1886 converténdose nun dos **emblemas da cidade**. Esta obra arquitectónica que consta de dous pisos e que aínda hoxe segue en utilización é un bo expoñente do gusto arquitectónico da súa época e proba da modernidade das elites portuguesas do século XIX. Con el completábase o proceso de mellora das comunicacións que xa se iniciou en 1877 coa construción da ponte de doa María Pía que permitiu a chegada do ferrocarril. Outra ponte importante, é a **Ponte Eiffel** en Viana do Castelo que une a parroquia de Santa Maria Maior con Darque. A súa inauguración ten lugar en 1878, o mesmo ano da mostra internacional, e o seu deseño correspóndelle a Gustave Eiffel.

Ponte Eiffel (Viana do Castelo)

Ponte Luiz I (Vila Nova de Gaia)

A cidade do século XX

Na esfera social os últimos douscentos anos de historia supuxeron cambios radicais. A vella concepción estamental deixou paso a unha sociedade de clases na que o principal elemento diferenciador é o diñeiro e na que as posibilidades de mobilidade social son amplas. A **emigración do campo á cidade e a incorporación da muller ao traballo** acabaron por debuxar un panorama radicalmente diferente ao dos nosos antepasados. Reflictese á perfección nas cidades que, ante a chegada masiva de poboación e o rápido crecemento, redefiniron o seu plan mediante ensanches. En moitas urbes configuráronse unha serie de relacións centro periferia que desembocaron na formación dos denominados **barrios obreiros**.

Vigo é un caso paradigmático de cidade de rápido desenvolvemento. A relevancia do seu porto e a implantación dun polo industrial provocan que a súa poboación se multiplique desde a pequena vila do século XIX até ser **a maior cidade galega na actualidade**. No seu trazado aínda se aprecian os contrastes entre o centro dominado pola burguesía e as zonas onde vivían os obreiros das primeiras industrias da cidade nos arredores.

Centro burgués (Vigo)

Novas expresións artísticas

O **último cuarto do século XX** será o momento, tanto en **España** como en **Portugal**, da **transición á democracia**, unha transformación á que se chega de diferentes formas e situacións pero que supuxo para **ambos os países** un **cambio radical**. Ao longo dos douscentos últimos anos produciuse a **penetración de novos estilos artísticos e de formas de vida**. A arte dos séculos XIX e XX democratizouse e non é xa un obxecto de consumo exclusivo por parte dunha elite senón que vai destinado a un grupo máis aberto.

A maior consecuencia destes cambios sociais é que supoñen o **acceso á cultura** de colectivos que até entón estaban privados dela e, en consecuencia, un aumento dos consumidores posibles e unha diversificación do mercado. Un caso paradigmático é o de **Camilo Castelo Branco**, un dos primeiros escritores profesionais portugueses. Hoxe a súa **casa foi restaurada** para crear un museo ao redor da súa figura que se atopa na parroquia de São Miguel de Seide, no termo de Vila Nova de Famalicão.

A **arquitectura** e o **urbanismo** figuran tamén entre os primeiros indicadores destas **novas correntes**. No século XIX a morfoloxía das cidades modernas transfórmase a través de **diferentes ensanches** que responden as **necesidades e gustos da burguesía da época**. Xorde un novo estilo, o **modernismo** en España e o Art

Nouveau en Portugal. O obxectivo é crear unha arte nova e diferente dos estilos dominantes. A inspiración atópase **na natureza e difúndese o uso de novos materiais, como o ferro e o cristal**.

“Xorde un novo estilo, o modernismo en España e o Art Nouveau en Portugal”

Entre os **múltiples exemplos deste estilo** que se conservan en Galiza, están o **Balneario de Mondariz** en Pontevedra ou a **Casa Rei** na Coruña. Mentres que en Portugal, se atopa o **Museo Martins Sarmiento** en Guimarães, o Teatro-Circo de Braga (1911-15), a **Casa de Portuzelo** en Viana do Castelo, a **Caixa Xeral de Depósitos en Porto**, entre outros. No caso de Ourense, a expansión e difusión do modernismo

Casa de Camilo Castelo Branco (Vila Nova de Famalicão)

Teatro-Circo (Braga)

están intimamente ligadas á figura do que chegará a ser arquitecto municipal, Daniel Vázquez- Gullás, autor de edificios residenciais como a **casa de Fermín García**, hoteis como o Barcelona ou o Roma e sobre todo, dunha das obras cume dese movemento, a **Casa Taboada**. Máis aló do enorme valor artístico das construcións que chegaron até a actualidade habería que destacar a súa transcendencia á hora de expor un novo deseño urbano para a cidade.

conxugarse perfectamente coa **arquitectura racional ilustrada en barrios** como o da Madalena. O arquitecto máis destacado é Rodolfo Ucha Piñeiro, que foi arquitecto municipal. Entre as súas obras hai edificios de distinto tipo e función, tanto comerciais como particulares, públicos ou privados. Destaca **casa Romeu, o Banco Simeón, o Hotel Suízo, o Casino** ou un dos emblemas da cidade, a fachada do **Teatro Jofre**.

O **modernismo en Ferrol** coñece un especial desenvolvemento e vai

Casa Romero (Ferrol)

Casa modernista (Ferrol)

Hotel de Vidago Palace (Chaves)

Termalismo

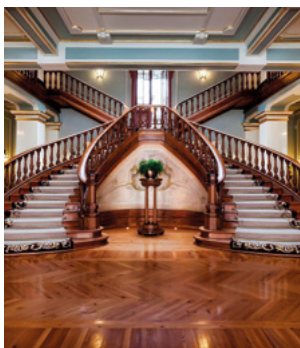
Os novos hábitos de vida e a clase burguesa dan lugar nos séculos **XIX e XX** á aparición dos **primeiros balnearios en Galiza e no norte de Portugal**, que van estar intimamente ligados nas súas primeiras manifestacións coa **arquitectura rococó**, e coa modernista despois. En **Chaves** localízase o **Palace Hotel de Vidago**, o máis emblemático dos hoteis termais de Portugal cuxa construción se inicia baixo o reinado de **Carlos I**. Pretendíase emular os grandes complexos centroeuropeos pero a morte do rei e a posterior proclamación da república deixan fóra de lugar esta aspiración.

Outro lugar que representa ben a riqueza termal portuguesa son as **termas de Sao Jorge, en Santa María de Feira**, que empezaron a gañar notoriedade desde finais do século XVIII. A tradición conta que esta fama débese a un criado do pai Inacio da Cunha que en 1787 curou milagrosamente as súas doenzas grazas ás súas propiedades curativas. Fora como fose no século XIX construírse un balneario que aínda hoxe segue en funcionamento.

Ao norte do río Miño o **termalismo** vai ser tamén unha actividade importante. Un dos lugares onde mellor se aprecia é no municipio do **Carballiño** onde a

Termas São Jorge (Santa Maria da Feira)

Hotel de Vidago Palace (Chaves)

riqueza das augas termais propiciou a súa explotación xa desde a antigüidade. **As Caldas de Partovia** explotadas desde época medieval son un bo exemplo diso. Pero é o **Gran Balneario**, obra do Vázquez Gulías, o que mellor reflicte ese novo gusto que se difundiu entre as clases privilexiadas das sociedade contemporánea. **Cabreiroá en Verín**, actualmente recoñecido pola **calidade das súas augas**, empeza a despuntar tamén, pero primeiro como balneario. A partir de 1906 iníciase a venda das súas augas e o proxecto é un éxito. Ata o punto que tras a Guerra Civil abandónase o balneario e só pervive a parte do negocio que se dedicaba á comercialización do líquido elemento. Tamén en Verín, a historia do **Manancial de Sosas** está repleta de lendas que falan das virtudes dunha auga mineral, declaradas de Utilidade Pública en 1859, conxuntamente coas de **Caldeliñas**.

Museu de Arte Contemporanea de Serralves (Porto)

A arte do século XX

O século XX vén marcado a nivel artístico pola difusión das vangardas e a diversificación do concepto e do suxeito artístico. Galiza ten bos representantes como Maruxa Mallo, unha das pintoras máis destacadas do cubismo, Laxeiro ou Seoane, entre outros. Ademais, se ten a oportunidade, poderá gozar de grandes centros expositivos de arte contemporánea como CGAC, en Santiago de Compostela, o MARCO e a Fundación Laxeiro, en Vigo, ou a Fundación Barrié na Coruña. Pero se hai un pintor que exemplifica en si a evolución da arte galego ao longo desta centuria ese é Eugenio Granell, un home polifacético que cultivou diversas disciplinas e cuxa traxectoria vital é a crónica de moitos outros da súa época. Por iso a visita á Fundación que leva o seu nome, en Santiago de Compostela, é obrigatoria para todos aqueles interesados neste xénero.

Outras disciplinas artísticas tamén foron traballadas. En escultura destaca escultores naturais do norte de Portugal, da chamada Escola de Gaia, como Soares dúas Reis, António Teixeira Lopes ou Diogo de Macedo. Mentres que referente a pintura destaca Amadeu de Souza-Cardozo, pioneiro da pintura contemporánea.

Fundación Eugenio Granell (Santiago de Compostela)

Obra de Eugenio Granell

En **arquitectura as novas tendencias** tiveron en Galiza cultivadores da talla de Antonio Palacios, autor entre outras moitas obras do **templo da Veracruz** no Carballiño. Unha arquitectura que se caracteriza polo monumentalismo e que vai estar moi influenciado polo rexilianismo arquitectónico. Tamén grandes artistas como Manuel Galego Jorrete ou Rafael Baltar, e xunto a eles achegas notables como a Cidade da cultura, o Gaiás, de Peter Eisenman, o cemiterio de Fisterra de César Portela, as oficinas do ministerio de Fomento de Aturo Franco ou o Muncyt

na Coruña, ou o campus de Vigo de Miralles, entre outros.

Pero é o **norte de Portugal** o que neste campo levou a dianteira grazas a Álvaro de Siza. A súa obra está moi vinculada á súa cidade natal, **Matosinhos**. É por iso, que é **un dos paradigmas da arquitectura do século XX**. As súas principais obras na cidade son a **Casa de Chá da Boa Nova (1956)** e a **Piscina das Marés (1960-1966)**. O maior logro destas piscinas a pé de mar, abastecidas de auga salgada polas propias mareas,

Casa de Chá da Boa Nova (Matosinhos)

1. Museo de Arte Contemporanea de Serralves (Porto)
2. Biblioteca Municipal (Vian do Castelo)

é o pasar desapercibidas na contorna sen obstruír a paisaxe. Outro proxecto de singular valor é o da **Avenida Marxinal** e o arranxo paisaxístico envolvente no que de novo se busca non alterar as características naturais e paisaxísticas. En 2004 este proxecto actualízase e incorpórase a el a **infraestrutura petrolífera que une o porto de Leixões e a refinería**. Tamén interveu noutras obras que merecen unha mención especial como é a **remodelación da Quinta da Conceição**. Fora un antigo convento franciscano e nela o mestre demostra as posibilidades de conxugar a arquitectura contemporánea cun axeitado tratamento patrimonial.

Outras obras de Álvaro de Siza, son as achegas de Alcino Soutinho, os edificios da Cámara municipal e a biblioteca pública, Eduardo Souto de Moura, con varios edificios e do Marques da Silva ou de Oliveira Ferreira. Por último, hai que destacar tamén o acondicionamento da marxinal ou paseo Atlántico de Matosinhos, que se expón como a renovación urbana da zona marxinal de Matosinhos onde existían antigas fábricas e almacéns.

Se estas obras, e outras como a Quinta da Conceição, Matosinhos e Siza Vieira están intimamente ligadas, a obra deste arquitecto

CGAC (Centro Galego de Arte Contemporánea) e Museo do Povo Galego (Santiago de Compostela)

de prestixio internacional esténdese igualmente a outras cidades do Eixo Atlántico. Así sucede na veciña Porto onde realizou o Museo de Arte Contemporánea de Serralves. Mentres que en Santiago de Compostela foi autor da Facultade de Ciencias de Información e do CGAC (Centro Galego de Arte Contemporánea), en harmonioso contraste co veciño convento medieval de San Domingos de Bonaval, que acolle o Museo do Povo Galego. Tamén noutros lugares

de Portugal como Viana do Castelo se atopan interesantes achegas tanto deste arquitecto como de moitos dos seus coetáneos que sitúan a esta cidade portuguesa no escenario da arquitectura contemporánea. Bo exemplo é a Praza da Liberdade, deseñada por Fernando de Távora, na que se localiza a biblioteca municipal creada polo propio Siza Vieira e o Coliseo de Souto Moura, aínda non concluído.

Facultade de Ciencias de Información (Santiago de Compostela)

Notas

Interreg
Espanha - Portugal

Fundo Europeu de Desenvolvimento Regional
Fundo Europeu de Desenvolvimento Regional

CANDIDATURA PRESENTADA NA PRIMEIRA CONVOCATORIA DO PROGRAMA
INTERREG V-A ESPANHA-PORTUGAL (POCTEP) 2014-2020"

